

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

КОБЕТЯК АНДРІЙ РОМАНОВИЧ

УДК 130.2:94(477)

**ІМПЕРАТИВИ ТОЛЕРАНТИЗАЦІЇ МІЖКОНФЕСІЙНИХ
ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

09.00.11 – релігієзнавство

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:
Саух Петро Юрійович
доктор філософських наук, професор

Житомир – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН	12
1. 1. Міжконфесійні відносини як об'єкт філософсько- релігієзнавчого аналізу	12
1. 2. Методологія дослідження проблеми толерантизації міжконфесійних відносин.....	31
Висновки до розділу 1.....	43
РОЗДІЛ 2. ТОЛЕРАНТИЗАЦІЯ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН ЯК БАЗОВИЙ АЛГОРИТМ АРХІТЕКТОНІКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПОСТУПУ УКРАЇНИ	46
2. 1. Базові імперативи толерантності міжконфесійного діалогу ...	47
2. 2. Трансформація конфесійної структури українського суспільства та ризику міжконфесійних конфліктів у контексті державотворення	59
2. 3. Толерантність як умова гармонізації міжконфесійних і державно-конфесійних відносин	81
Висновки до розділу 2.....	103
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ НА БАЗІ ІМПЕРАТИВІВ ТОЛЕРАНТНОСТІ	107
3. 1. Етнодемографічний чинник толерантизації релігійно- конфесійних процесів у сучасній Україні	107
3. 2. Рівні та межі толерантності у міжконфесійних стосунках сучасної України.....	122
3. 3. Українська модель міжконфесійних і державно-конфесійних відносин та її вплив на культурно-цивілізаційну самоідентифікацію українців	138
Висновки до розділу 3.....	158
ВИСНОВКИ.....	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	167

ВСТУП

Актуальність обраної теми. У сучасному світі вплив потужних глобалізаційних процесів позначений практично в усіх сферах людської буттєвості. Незважаючи на низку позитивних тенденцій, глобалізація сприяє зростанню масштабів та інтенсивності соціальних конфліктів і суперечностей. Серед них особливе місце посідають конфлікти на релігійному ґрунті. Ці процеси не оминули й суспільне життя в Україні, принісши в її національне відродження поряд із широкими можливостями діалогу й збагачення культур значну кількість проблем, що проявляються в міжконфесійній нетерпимості.

Україна посідає особливе геополітичне становище в Європі – вона перебуває на перетині між країнами з традиційним християнством та ісламом, між православ'ям, католицизмом та протестантизмом, що збагачує й водночас ускладнює релігійні процеси на її території. Оскільки українське суспільство ніколи не було моноконфесійним, релігійний плюралізм в Україні має глибоке історичне коріння. Через високий рівень політизації релігійних відносин у державі перманентно загострювалися міжконфесійні конфлікти.

У ситуації міжконфесійних зіткнень і державно-церковних непорозумінь, коли конфлікти не зникають і не вирішуються, а лише загострюються, актуальним завданням є формування нової моделі міжцерковних взаємин. Чи не єдиним варіантом гармонізації релігійної атмосфери в українському суспільстві є розбудова міжконфесійних відносин на засадах імперативів толерантності. Пошук шляхів оптимізації міжконфесійних відносин, прогнозування й упередження релігійних конфліктів перетворюється на нагальну суспільну потребу й важливу умову розбудови громадянського суспільства. При цьому забезпечення свободи

совісті є одним з основних завдань у процесі формування державно-церковних відносин в Україні.

Філософська та релігієзнавча література пропонує різні підходи до розуміння толерантності. Однак у більшості з них домінує позиція, за якою толерантність розглядають як невід'ємне суспільне благо та норму соціального життя, що набуває особливої актуальності в умовах стрімкого зростання інтеграційних та глобалізаційних процесів у сучасному світі.

Феномен толерантності у всій своїй багатоманітності був і залишається предметом численних досліджень науковців. Зокрема, фундаторами розробки проблеми толерантності (у її історичній ретроспективі) були М. Бубер, В. Вольтер, Е. Дюркгайм, І. Кант, Дж. Локк, П. Рікер, Ж.-Ж. Руссо.

У контексті нашого дослідження на особливу увагу заслуговують фундаментальні праці вітчизняних і російських учених, присвячені проблемам міжконфесійних відносин у постсоціалістичних країнах, зокрема в Україні, формування принципів толерантності, налагодження міжконфесійного діалогу та державно-церковних стосунків. Ґрунтовні дослідження в цьому проблемному полі були зроблені М. Бабієм, Л. Владиченко, В. Єленським, В. Бондаренко, С. Здіоруком, Ю. Іщенком, А. Колодним, В. Лекторським, В. Лубським, М. Мchedловим, О. Предко, О. Саганом, П. Саухом, Л. Филипович, П. Яроцьким.

Не можна не відзначити значний доробок дисертаційних досліджень (А. Арістова, Л. Волова, О. Сіман), які розкривають окремі аспекти сучасних міжконфесійних відносин в Україні: проблеми вирішення релігійних конфліктів і виявлення основних конфліктогенних чинників; розвиток міжконфесійних відносин; формування етноконфесійної толерантності в сучасній Україні. Важливими для загального результату є й дотичні до теми дослідження таких учених, як Є. Бистрицький, І. Богачевська, К. Вергелес, А. Герасимчук, А. Гусейнов, М. Дністрянський, Т. Зінкевич, М. Кирюшко, О. Кисельов, С. Кияк, М. Козловець, П. Кралюк, М. Маринович, П. Павленко, О. Поліщук, Б. Пружинін, Ю. Решетніков, Е. Соловійов, Н. Стоколос, Н. Федотова, Ю. Чорноморець, О. Шуба, Л. Шугаєва,

М. Якубович. Вони розкривають основоположні принципи свободи буття релігії та взаємовідносини між представниками основних віросповідних напрямків в Україні.

Важливе значення мають і праці конфесійного спрямування, які допомагають краще зрозуміти ставлення до толерантності різних християнських церков, представлених в Україні. Зокрема, у дисертації використані роботи богословів, протодиякона А. Кураєва, В. Осипова, ігумена Веніаміна (В. Новіка). Необхідними для розуміння позиції церковної ієрархії є й праці патріарха Філарета, митрополита Володимира, митрополита Онуфрія, кардиналів Вальтера Каспера та Любомира Гузара й інших церковних діячів.

Попри значний доробок згаданих авторів, досі відсутні комплексні філософсько-релігієзнавчі дослідження, у яких цілісно висвітлювалася б проблема толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах наукової програми кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка "Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс", НДР № 0111U000154.

Мета дослідження полягає в здійсненні системного філософсько-релігієзнавчого аналізу імперативів толерантизації міжконфесійних відносин у контексті формування оптимальної моделі державно-церковних стосунків на сучасному етапі розвитку України.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **дослідницьких завдань:**

- розкрити ступінь наукової розробки проблеми та визначити методологічні засади дослідження міжконфесійних відносин в Україні;
- охарактеризувати імперативи толерантності та з'ясувати закономірності процесу гармонізації міжрелігійних відносин в Україні на визначених засадах;

- узагальнити закономірності перебігу релігійних трансформацій і визначити основні ризики міжрелігійних протистоянь в українському суспільстві;

- визначити роль етнодемографічного чинника в процесі толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні;

- розкрити умови, рівні та межі толерантності в міжконфесійних відносинах у сучасному українському суспільстві;

- обґрунтувати принципи формування оптимальної моделі державно-церковних відносин в Україні та можливість її реалізації в житті суспільства.

Об’єктом дослідження є міжконфесійні та державно-церковні відносини в сучасній Україні.

Предметом дослідження є імперативи толерантизації міжконфесійного діалогу в умовах становлення оптимальної моделі державно-конфесійних відносин у процесі формування громадянського суспільства в незалежній Україні.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження ґрунтується на базових принципах і методах філософії та академічного релігієзнавства. Однак специфіка об’єкта дослідження та значні трансформації конфесійної структури українського суспільства потребують уточнення методологічних підходів до процесу запропонованого дослідження. Зокрема, у процесі дослідження міжконфесійних і державно-церковних відносини періоду незалежності України дисертант застосував цілий комплекс загально- і конкретнонаукових методів.

Системний характер філософсько-релігієзнавчого аналізу емпіричної частини дисертації зумовив використання методу діалектичного аналізу. Зі свого боку, герменевтичний метод застосований під час аналізу священних текстів і виокремлення необхідних посилань. Проблемно-хронологічний метод було використано в процесі дослідження особливостей трансформації конфесійної структури українського суспільства. Натомість метод компаративного аналізу було застосовано під час зіставлення даних різних

соціологічних досліджень і виокремлення позитивних елементів у європейських моделях державно-церковних відносин.

Засадничим для дослідження міжконфесійних і внутрішньоконфесійних відносин став принцип об'єктивності, який забезпечив багатоаспектне розкриття природи й поліфункціональності релігійних конфліктів, що дало змогу проаналізувати та порівняти наукові й богословські підходи до розуміння релігійних конфліктів і визначити шляхи їх урегулювання. Дисертаційне дослідження також ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, системності та методологічного плюралізму.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у здійсненні комплексного філософського-релігієзнавчого аналізу імперативів толерантизації міжконфесійних відносин та їх ролі у формуванні оптимальної моделі українських державно-конфесійних взаємин, який розкрито в таких теоретичних положеннях, що виносяться на захист:

– на основі всебічного аналізу теоретико-методологічних підходів до дослідження проблеми толерантизації релігійних відносин обґрунтовано ширший обсяг поняття "толерантність" щодо терміна "терпимість": якщо поняття "терпимість" стосовно релігійних взаємин розглянуто як процес, що відбувається під примусом, то толерантність тлумачимо як світоглядну установку, активну добровільну вольову дію, спрямована на налагодження конструктивного діалогу; уперше в дисертаційному дослідженні виокремлено та подано у формі цілісної системи імперативи толерантності: конструктивного діалогу, співжиття, невтручання, домовленості, любові, взаємоповаги, милосердя, плюралізму, миру, спільного морального вчення, поваги, терпимості, справедливості, співпраці, інтелігентності, совісті тощо, на основі яких може відбуватися оптимізація міжконфесійних відносин в українському суспільстві;

– уточнено, що до основних закономірностей трансформації конфесійної мапи України після здобуття незалежності належить інтенсивний розвиток конфесійної мережі на початку 1990-х рр.,

інституційне оформлення найбільших українських церков, юрисдикційне розмежування православ'я, політизація релігії; установлено, що основними конфліктогенними чинниками в релігійній сфері сучасної України є відсутність чіткої нормативно-правової бази розвитку релігійних відносин, політизація релігії, роз'єднаний стан українського православ'я, регулярні сутички на етнорелігійному підґрунті, розташування більшості релігійних центрів за межами України;

– у контексті впровадження принципу толерантності як основи налагодження міжконфесійного діалогу доведено позитивний вплив на стабілізацію міжконфесійних відносин прийняття державних документів, наприклад, Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" зі змінами та доповненнями в релігійній сфері в сучасній Україні, реалізації принципу свободи совісті та юридичної рівності представників усіх релігійних організацій на законодавчому рівні, орієнтації на вирішення міжконфесійних конфронтацій через діалог і поширення екуменічного руху;

– на підставі врахування етнодемографічних і геополітичних чинників установлено, що толерантизація міжконфесійних відносин в Україні має відбуватися з урахуванням етноконфесійної належності громадян, адже сучасне українське суспільство вирізняється строкатістю етноконфесійних спільнот, тому причини поділу на інколи ворогуючі напрямки чи течії в середині однорідних, але різних українських церков слід шукати саме в цих факторах, а не в догматично-канонічних відмінностях;

– у контексті аналізу феномену толерантності виділено три рівні міжконфесійних відносин: глобальний рівень охоплює загальноцерковні відносини, локальний рівень поширюється на міжконфесійні відносини в парафіях і містах, індивідуальний рівень толерантизації міжконфесійних відносин співвідноситься з конкретною людиною; установлено, що в сучасній Україні потенційна релігійна нетолерантність виникає здебільшого на другому – локальному рівні; доведено, що об'єктами суперництва на

локальному рівні міжконфесійних відносин є не тільки культові споруди, земельні ділянки, а й віруючі та потенційні адепти;

– обґрунтовано необхідність упровадження партнерської моделі міжконфесійних і державно-церковних відносин в Україні, яка полягає в обмеженні державного примусу до мінімуму та запровадженні принципу розмежування повноважень "церкви і держави", а не відокремлення церкви "від держави", взаємному неутручанні церкви й держави у справи один одного, яке призведе до деполітизації релігійної сфери, законодавчому та практичному зрівнянні українських конфесій перед владою; установлено, що однією з форм налагодження державно-церковних відносин є перспектива утвердження "громадянської релігії", яка уникає заангажованості щодо певної конфесії та сприяє злагоді в суспільстві, як важливого чинника суспільної консолідації.

Теоретико-практичне значення одержаних результатів.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати дають змогу поглибити напрацювання щодо аналізу міжконфесійних взаємин у сучасній Україні з метою запровадження імперативів толерантності у сфері релігійних відносин. Запропоновані в роботі положення та висновки можуть бути використані в подальших теоретико-методологічних дослідженнях зазначеної проблематики.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в можливості використання положень і висновків дисертації в процесі підготовки підручників і посібників із філософії, релігієзнавства, психології релігії, соціології релігії, історії релігії, конфліктології а також під час розробки спецкурсів.

Результати роботи можуть бути використані у просвітницькій роботі та в системі підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників і службовців, які працюють у дотичних сферах.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою розвідкою. Висновки та положення наукової

новизни одержані автором самостійно на основі результатів, отриманих у процесі дослідження.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення й результати дисертації обговорено на методологічних семінарах та засіданнях кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка, апробовано на низці науково-теоретичних та науково-практичних конференцій, зокрема: Міжнародній науковій конференції "Дні науки філософського факультету – 2012" (Київ, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції "Філософія та соціологія трансформаційного суспільства" (Сімферополь, 2012); IV та V Всеукраїнських науково-теоретичних конференціях "Актуальні проблеми філософії та науки у глобалізованому світі" (Житомир, 2012; 2013); II та III Всеукраїнських науково-практичних конференціях з міжнародною участю "Науковий діалог "Схід-Захід" (Бахчисарай, 2013; Кам'янець-Подільський, 2014); III Всеукраїнській науково-практичній конференції "Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії" (Рівне, 2013); III та IV Всеукраїнських науково-практичних конференціях з міжнародною участю "Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук" (Дніпропетровськ, 2013; 2014); Науковій викладацько-студентській конференції "Дні науки" Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2013); XIX науковій викладацько-студентській конференції "Дні науки" Національного університету "Острозька академія" (Острог, 2014); XXIV Міжнародній науковій конференції "Історія релігій в Україні" (Львів, 2014); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю "Духовно-моральне виховання молодого покоління. Вітчизняний і зарубіжний досвід" (Острог, 2014); Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції "Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства" (Чернівці, 2014).

Публікації за темою дисертації. Основні наукові результати та висновки дисертаційного дослідження висвітлено в 14 публікаціях, із яких 5 статей – у наукових фахових виданнях України та 1 – закордонному.

Структура й обсяг дисертації. Структура роботи визначена логікою дослідження та зумовлена поставленою метою й основними завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (восьми підрозділів), загальних висновків та списку використаних джерел і літератури (273 позиції). Обсяг основного тексту роботи становить 166 сторінок.

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН

1. 1. Міжконфесійні відносини як об'єкт філософсько-релігієзнавчого аналізу

Проблема толерантизації міжконфесійних відносин є багатоаспектною і багатогранною, проте наукові результати, які б комплексно розкривали її сутність, не напрацьовані повною мірою. Відсутність єдиного наукового підходу до розуміння цієї проблеми та необхідність використання різноманітних методів для її дослідження підносять пізнання цього явища на новий рівень його осмислення. Це спонукає до ґрунтовного наукового дослідження міжконфесійних відносин в Україні. Тому необхідно звернутися до наукових праць дослідників за відповідною тематикою, а також переосмислити базові поняття, змістовний аналіз яких певним чином впливає на розкриття особливостей предмета нашого дослідження.

Отже, для філософсько-релігієзнавчого аналізу толерантизації міжконфесійних відносин постає потреба у висвітленні та систематизації різноманітних підходів до його розуміння, обґрунтовані чинників, на основі яких має відбуватися процес толерантизації релігійних стосунків, а також в уточненні понятійно-категоріального апарату дослідження. Тому філософсько-релігієзнавчий аспект дослідження повинен базуватися на вже наявному міждисциплінарному підході щодо аналізу означеної проблеми як процесу толерантизації міжконфесійних відносин і формування оптимальної моделі державно-церковних стосунків України.

Оскільки релігійна толерантність є однією з форм вияву толерантності як моделі людської поведінки в процесі комунікації, то проблема толерантизації міжконфесійних відносин знайшла відображення в наукових

дослідженнях істориків, соціологів, політологів і богословів. У їхніх роботах проаналізовано види та форми толерантного ставлення людей один до одного як внутрішньодіалогічної проблеми людської особистості; визначено межі та можливості міжконфесійної взаємодії; місце та значення толерантності в контексті діалогу культур і віротерпимості в екуменічних взаєминах; зіставлення толерантності та релігійного терпіння; ролі толерантності в зменшенні та нівеляції конфліктогенних чинників у релігійному середовищі України. Це дає змогу більш широко розглянути досліджуваний предмет і його розуміння в суміжних дисциплінах.

Для кращого розуміння предметного поля дослідження необхідно уточнити основні терміни та поняття, які використані в дослідженні. Маємо на увазі, насамперед, "толерантність", "конфесія", "міжконфесійні", "екуменічні" та "державно-конфесійні" відносини. У початковому значенні поняття "толерантність" використовували в медицині в значенні здатності організму без утрат переносити негативні впливи зовнішнього середовища, зокрема можливість перенесення, терпіння прийому певного препарату [210, с. 17; 211, с. 21].

У перекладі з латинської *tolerantia* означає терпіння. Спорідненим до нього є латинське дієслово *tolero* – "нести", "терпіти", тобто необхідність нести певну річ у руках, докладаючи при цьому зусилля, тобто терпіти. В англійській мові набула поширення дефініція слова *tolerance*, яке перекладають як "допустимість". У розумінні дисертанта толерантність – це не пасивне співжиття, а активна дія, співпереживання, готовність і відкритість до діалогу. Такої думки дотримуються більшість сучасних дослідників [171; 190; 191; 212 – 214; 229].

Водночас у сучасній філософській і релігієзнавчій парадигмі немає усталеного підходу до розуміння введення до наукового обігу поняття "толерантність". Аналіз наукової літератури свідчить, що ідея та пояснення категорії толерантність сьогодні не є вичерпною та повністю розробленою. Можемо погодитися з думкою М. Хом'якова про те, що теорії толерантності

в завершеному вигляді ще не існує, хоча необхідність її запровадження в життя українського суспільства наукова громадськість цілком усвідомлює [51; 108; 188; 189; 209; 226; 227].

Принциповим для автора є використання поняття "толерантизації" міжконфесійних відносин, у якому увага концентрується на поступальному розвитку та власне процесі налагодження толерантних відносин у сучасній Україні. Якщо "толерантність" є фіксованим поняттям, то "толерантизація" засвідчує сам процес утвердження принципів толерантності в релігійне життя українського суспільства. Термін "толерантизація" не є новим його постійно використовують провідні релігієзнавці Інституту філософії України [103; 121; 219; 227].

З огляду на чітку диференціацію сучасної релігієзнавчої науки на академічну та богословську, можемо впевнено говорити про існування різних підходів до розуміння проблеми толерантності. Щодо богословського потрактування, то передовсім варто відзначити його неоднорідність. Відмінність у розумінні толерантності представниками християнських, мусульманських, буддистських, іудейських та інших релігійних організацій відчутна. Водночас загальне усвідомлення необхідності толерантизації міжконфесійних відносин і його можливі наслідки різні конфесії усвідомлюють подібно.

Щодо академічної науки, то толерантність як єдність у різноманітті, як шлях до гармонізації міжконфесійних взаємин, поваги та розуміння "іншого" була та залишається об'єктом численних досліджень вітчизняних і зарубіжних учених [4; 8; 14; 18; 59; 68; 90; 146; 181; 205; 269]. Проте саме імперативи, тобто основні принципи толерантності, часто перебувають поза увагою. Крім того, толерантність не є константою, а залежить від конкретних релігійних, політичних і культурних умов. Недостатньо розкритими також є питання в галузі адміністративно-правового регулювання відносин між органами влади України та релігійними організаціями. Більшість праць, присвячених проблемі міжконфесійних відносин, мають описовий характер і

не пропонують нових моделей чи способів вирішення наявних негараздів [3; 86; 113; 123; 184; 232; 271].

Здебільшого богослови розглядають толерантність як явище відносне. Зокрема, професор Московської духовної академії О. Осипов говорить про неможливість підміни толерантності науковою дискусією, тобто толерантність можна сприймати по-різному. Одна справа – вільно розпалювати міжетнічну чи міжрелігійну боротьбу, а інша – дискутувати з метою встановлення істини [148]. Богослов стверджує, що кожен має право на власний світогляд, і це право є невід'ємною частиною приватного життя кожного. Це, власне, і є виявом його релігійної свободи. Водночас, ми не можемо бути толерантними до такого світогляду, який несе розруху, розбрат чи якісь інші соціальні або особисті негаразди. Можна співчувати злодію, який став на кримінальний шлях, але не можна толерувати крадіжки.

Очевидно, що конфесійно спрямовані богослови всіх церков відстоюють ідею унікальності власної релігії. Відтак, питання участі в екуменічному русі можливе лише на засадах спільних молитовних зібрань, зустрічей, обговорень, проте справа до реального об'єднання не дійде. Більшість церков однозначно засуджують думку про однаковість усіх шляхів до одного і того ж Бога [83; 115; 141; 148]. З іншого боку, між християнами і, наприклад, мусульманами справді існують вагомí розбіжності, і якщо про них не говорити, вони від цього не зникнуть.

Ігумен Веніамін (В. Новик) вважає, що справжня толерантність не може мати нічого спільного з будь-якою безпринципністю чи байдужістю. Навпаки, через толерантність виявляється повага до тієї істини, яка може бути сприйнята лише вільно. Щодо інших людина повинна бути толерантною, оскільки без загальновизнаної норми толерантності неможливе суспільне життя, а ідеологія толерантності дає змогу визначити міру розумного компромісу [141].

Інший богослов (І. Тарнавський) робить висновок, що "християнська любов зі своїм активним, небайдужим ставленням до долі людини не сумісна

з холодною толерантністю. У центрі любові – людина, у центрі толерантності – її погляди" [208]. Такий погляд на толерантність дещо закриває перспективи її богословського розвитку, оскільки вказує на антиномічність понять християнської любові та толерантності.

Конфесійна толерантність суттєво відрізняється від нерелігійної. Це помітно за межами доброзичливості, поступливості, співпраці та інтеграції, а також за здатністю до діалогу, який обмежується догматичними основами церков та питанням про їх порушення. Проте щодо людей, які заперечують існування Бога, це свідчення індиферентизму. Нерелігійних людей більше цікавлять проблеми фізичного здоров'я, економічного добробуту, політичної ситуації в країні тощо. При цьому втілення ідей толерантності щодо релігійних поглядів будь-кого не є проблематичним, хоча за таких обставин чітко усвідомлюється необізнаність людей у питаннях релігії. Таку думку висловлює Вселенський патріарх Варфоломій I (Д. Архонтоніс). У релігійних питаннях дуже важко піти назустріч один одному й водночас нічим не поступитися. Хоча сам Патріарх вважає толерантністю вже один заклик до подібної співпраці [91; 108; 151; 208; 227; 234].

Актуальною є проблема толерантності для сучасної України. У відкритому Меморандумі, який підписали представники Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій та представники державної влади, визначено її значення. Під толерантністю розуміють визнання можливості права на існування за іншою релігійною організацією, ураховуючи громадян з атеїстичними поглядами; право інших бути адептом будь-якої релігії або ж не сповідувати жодну; відсутність зверхності та будь-якої переваги, незважаючи на історичне походження чи кількість послідовників кожної з конфесій; шанобливе ставлення до всіх служителів культу, сакральних місць, культових споруд, реліквій, які є предметом шанування представників іншого віровчення; відкритість до діалогу; абсолютне невикористання сили в будь-якому її прояві та незадіювання адміністративного ресурсу [180, с. 71].

Феномен формування толерантності важко пояснити поза межами міждисциплінарного дослідження. Методологічну базу дослідження толерантності було розширено за допомогою термінологічного аналізу, який передбачав уточнення змісту та обсягу понять, їх місця в понятійному апараті релігієзнавства, через визначення джерел, історії та сутності принципу толерантності.

Загалом у європейській традиції розвитку феномену толерантності, як вважають деякі вчені [61; 102; 113; 188; 226; 254; 258; 264], відбулося три етапи становлення: внутрішньохристиянська терпимість (XII–XIII ст.); формування толерантності під впливом перших міжнародних декларацій із прав людини та творів, присвячених цій ідеї (XV–XVII ст.); фундаментальні розробки категорії толерантності у XX ст., особливо в його останнє десятиріччя.

Інші дослідники [155; 214; 237; 257; 262] вважають, що ідея терпимості знаходить свої витoki в християнстві. Про віротерпимість уже згадано в контексті прийняття Міланського едикту 313 р. У перші століття становлення нової релігії її Отці (Тертуліан, Григорій Богослов, Афанасій Великий, Іоанн Златоустий) пропагували віротерпимість, навіть в умовах частих гонінь як з боку держави, так і від іудеїв і язичників. Їхні думки й сьогодні становлять основу православного та католицького розуміння толерантності [197, с. 35].

Початок становлення новоєвропейської концепції терпимості можна пов'язати і з формуванням західної традиції дослідження толерантності, яка була започаткована працями Б. Спінози, Т. Гоббса, Дж. Локка, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. Гегеля, Ф. Шелінга, Л. Фейєрбаха, М. Бердяєва, П. Рікера та інших мислителів того часу. Усі вони вважали віротерпимість і толерантність важливим чинником життя суспільства.

Значна частина вчених [118; 125; 146; 209] пов'язує сучасне трактування толерантності з працями Дж. Локка та його "Нарисами про толерантність". У двох невеликих творах ("Послання про віротерпимість" і "Досвід віротерпимість") мислитель обґрунтував принципи віротерпимості,

ідею рівності всіх людей перед Богом та право тогочасної людини на свободу совісті. Отже, у розумінні Локка толерантність – це "теоретично усвідомлений загальний зміст права" [119; 120].

Саме в епоху Просвітництва філософи Вольтер і Жан-Жак Руссо розробили й ідею терпимості як мінімальної універсальї релігії. Толерантність вони розглядали в контексті "громадянської релігії", пропонували звести тогочасне християнство до мінімальної кількості сповідних елементів, які б підтримували представники різних релігійних напрямків. Мислителі пропагували ідею природної сутності людини та її природних прав, одним із яких якраз і була толерантність [5; 77; 97; 170]. У "Трактаті про толерантність" Вольтер висловлює свою думку про те, що він може кардинально не погоджуватися з позицією опонента, але готовий померти, щоб той зміг висловити власне бачення [97, с. 32]. Вольтер називає толерантність першим законом природи. Це справжнє людське надбання. Саме тому люди змушені пробачати "дурощі" один одного. Людська свідомість обмежена, і всі ми піддаємося певним помилкам. Оскільки такі похибки є у всіх – люди змушені один одному пробачати й терпіти [5, с. 678].

І. Кант вивів "раціональну версію" толерантності, яку потім почали називати "золотим правилом" етики. Ідея толерантності обґрунтована з ідеї "релігія в рамках виключно тільки розуму". Людина інтелектом повинна визнати необхідність взаємної толерантності. Мислитель сформулював її у формі категоричного імперативу, який перегукується з біблійною заповіддю миру [80; 81], тобто необхідно бажати іншому того, чого й собі хочеш. На основі аналізу поняття свободи І. Кант підходить до розуміння поваги, тобто толерантності до свободи іншого. Фактично, це вже є той внутрішній закон, який притаманний кожному з нас.

XIX ст. не внесло особливих коректив у формування поняття толерантності. Проблема толерантності розвивається переважно в царині ліберальної філософії. Її розглядають як можливість вільного вибору, тобто умову зовнішньої чи внутрішньої свободи [152, с. 18].

У XX ст. французький філософ П. Рікер висловив думку, що толерантність і плюралізм думок були притаманні християнству із самого зародження, оскільки сформульовані ще в Новому Заповіті. Проте закладену в Біблії толерантність використовують у різних сферах неоднаково. Крім того, П. Рікер вважав, що "толерантність" – це позиція, яка полягає у визнанні за іншим можливості вчиняти й мислити інакше, ніж ти сам [185].

Починаючи з 1995 р., коли ЮНЕСКО прийняло "Декларацію принципів терпимості", проголосивши його роком толерантності у світі, проблема осмислення цього феномену у XXI ст. стала об'єктом великої кількості наукових досліджень впливових світових організацій, дослідницьких співтовариств та інститутів. У цьому документі толерантність визначають як "сприйняття та розуміння різноманіття культур..., форм самовираження та самовиявлення людської особистості" [45, с. 6]. Толерантність означає повагу, прийняття та правильне розуміння наявності полікультурності. Терпимість – це гармонія в багатоманітті. Проте терпимість до прав людини не означає терпимості до існування соціальних негараздів. У прикінцевих положеннях документа зроблено висновок, що мир у світі неможливий без утвердження терпимості, а поступальний розвиток та демократія – без миру.

Західна наука має особливий підхід до розуміння толерантності та формує особливу методологію її дослідження. Зокрема, німецький філософ Райнер Форст у праці "Толерантність, справедливість і розум" пропонує власне визначення толерантності, вважаючи її доброчесністю та справедливістю, з одного боку, а з іншого – повагою. Поступальний гармонійний розвиток європейського суспільства без толерантності немислимий [97, с. 33].

Сучасний американський філософ Майкл Уолцер у трактаті "Про терпимість" висловлює думку, що толерантність – єдина умова життя, бо її протилежність прямо веде до смерті. Терпимість є умовою колективного життя, бо забезпечує співіснування різних груп на одній території та

збереження відмінностей між ними. І звідси впливає взаємозалежність, що толерантність залежить від існування різних груп, а їх різність уже сама по собі потребує існування толерантності [252, с. 120].

Загалом в англomовній літературі простежуємо схоже розуміння толерантності та самої суті міжконфесійних відносин. Більшість закордонних дослідників наголошують саме на природних, тобто невід'ємних правах людини на зразок свободи віросповідання, вільного висловлення думок, рівноправності міжконфесійних взаємин, свободи слова та інше. Очевидно, що проблема толерантності міжконфесійних взаємин, наприклад у Сполучених Штатах, поширена зовсім по-іншому, проте наукові розвідки толерантності там доволі поширені [254; 257; 263; 265; 267; 269; 272].

Доречно звернути увагу на позицію сучасних східних мислителів та церковних діячів. Сучасний грецький богослов Х. Яннарас вважає толерантність невід'ємною частиною богословської традиції східної та західної християнських церков. Філософ акцентує увагу на гострій необхідності впровадження принципів толерантності в розвиток екуменічного руху [246, с. 84]. Інший сучасний грецький богослов митрополит Іоанн Зізіулас, який виступає одним з організаторів Восьмого Вселенського собору, висловлює подібну думку [72].

Варто виокремити науковий доробок у сфері дослідження толерантизації міжконфесійних взаємин російських учених. Серед них А. Гусейнов [43], С. Кржевов [112], В. Лекторський [116 – 118], В. Межуєв [127], І. Осинський [147], Б. Пружинін [168] та інші. Усі вони зробили вагомий внесок у формування нового підходу та методології висвітлення процесу толерантизації міжконфесійних стосунків.

Відомий російський філософ В. Лекторський вважає проблему толерантності складнішою, ніж вона здається. Насамперед ідеться про практичні труднощі. Теоретичне обґрунтування – це тільки частина справи. Набагато важче культивувати та вкорінювати толерантність у життя. У

такому разі пропагується мирне та ненасильницьке нав'язування власних думок і переконань, якими б благими вони не були [116, с. 54].

Що стосується філософії толерантності на власне українських землях, то відомий мислитель Станіслав Оріховський розглядав проблему толерантності в 2-х трактатах: "Відступництво Риму" (*Repudium Romae*) та "Хрещення русинів" (*Baptismus Ruthenorum*). Він вважав світоглядною основою толерантності визнання природної, суспільної та культурної різноманітності. Релігійна толерантність – це визнання як за окремими вірянами, так і за віросповіданнями права на власне розуміння істини. Вона є одним із факторів реалізації свободи совісті. Така толерантність передбачає взаємоповагу, відмову від взаємних образ та зверхності. Станіслав Оріховський був фактично першим проповідником толерантності на землях України й виступав за свободу совісті, віри та слова, адже всі питання мали вирішуватися на принципах справедливості та толерантності [133, с. 71].

Якщо звернутися до формування філософського осягнення принципу толерантності на території українських земель, то в цьому аспекті необхідно згадати праці Г. Сковороди, який цінував свободу особистості, її незалежність та сміливо виступав проти несправедливості. Крім того, можна стверджувати, що філософ асимілював толерантний дух Києво-Могилянської академії і традиції своїх кращих учителів у галузі богослов'я й літературних творів, виявляючи постійну готовність до діалогу [154].

В Україні, у зв'язку з нашим менталітетом, ставлення до толерантності завжди було двозначним. З одного боку, українці були толерантними до іновірців і держав-сусідів, а з іншого – більшість воєн в історії українських земель мали виражений релігійний підтекст. Незважаючи на це, у працях професорів В. Горського [40], В. Кременя [111], В. Табачковського [206], Ю. Чорноморця [239], В. Шинкарука [230] та інших простежуємо ідею, що толерантність притаманна нашому народові, і її навіть можна визначати, як "світоглядне кредо" [84; 184; 205; 239].

Окремо слід згадати про науковий доробок професора П. Сауха, який у монографіях і статтях постійно звертається до теми толерантності, наголошуючи на необхідності впровадження її імперативів у життя сучасної України. Саме він пропагує ідею переваги поняття "толрантності", яке є значно ширшим і глибшим у своєму розумінні, ніж термін "терпимість". Хоча в багатьох словниках саме поняття толерантність характеризується як "терпимість до чужих понять і вірувань" [189; 191; 192].

Грунтовний аналіз толерантності й релігійної терпимості в Україні свідчить про неоднозначність і багатоаспектність цієї проблеми, як зазначають професори А. Колодний, Л. Филипович та В. Лубський [99 – 103; 108; 121; 226; 227]. Крім того, уже традиційним стало проведення міжнародної науково-практичної конференції "Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності" в Житомирському державному університеті імені Івана Франка [64; 143; 190; 191; 201; 204; 209].

Доцільно виокремити дисертацію О. Сіман "Становлення та розвиток толерантності в етноконфесійних відносинах сучасної України" [197]. У дисертації дослідниця розкриває сутність структури та функції етноконфесійної толерантності й робить акцент на запровадженні полікультурної освіти. Поза увагою її дослідження залишаються процес толерантизації міжконфесійних відносин у впровадженні її імперативів у царину релігійного життя України з метою формування прийнятної моделі державно-конфесійної взаємодії.

У роботі О. Сіман робить висновок про перевагу толерантності над терпимістю. Терпимість, на відміну від толерантності, не може бути активною, позитивною, діалогічною тощо, оскільки характеризує дещо негативне забарвлення стосовно вимушеності цього процесу. Вона пригнічує внутрішній дискурс [197 – 199].

У подібному контексті розглядає толерантність С. Капранов. Він називає цю категорію "єдино можливою стратегією співіснування культур і цивілізацій", "загальнолюдським, загальнокультурним надбанням, що стало

наслідком досвіду зустрічі різних культур, конфесій, філософських і політичних систем" [79, с. 189].

Важливий пласт дослідницької літератури становить науковий доробок релігійних діячів діаспори. Серед них – отці УГКЦ І. Музичка [135] та І. Шевців [240], а також С. Ярмусь [247]. У працях цих релігійних діячів простежуємо заклик до спілкування та співпраці всіх українських церков, яка можлива через реалізацію соціальних та просвітницьких акцій. У працях цих авторів постійно звучить ідея необхідності утворення в Україні Єдиної Помісної Церкви.

Незважаючи на наведені вище думки провідних вітчизняних науковців, які вказують на перевагу толерантності над терпимістю, у більшості міжнародних документах з означеної проблематики вживають слово "віротерпимість". Сюди можна віднести постанови ООН, Ради Європи, ОБСЄ, СНД. Наприклад, наведемо такі публікації: "Загальна декларація прав людини" (1948 р.) [63], "Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань" (1981 р.) [46], "Рамкова конвенція про захист національних меншин" (1995 р.), "Паризька Хартія для нової Європи" (1990 р.) [153] та інші). Подібне простежуємо і в документах країн СНД.

Дослідження законодавчої бази України, яке регулює державно-церковні відносини та покликане забезпечити свободу віросповідання також свідчить про використання терміна віротерпимості [65]. Хоча, як стверджують вітчизняні вчені М. Бабій, К. Вергелес, В. Єленський, А. Колодний, О. Сіман, Л. Филипович, українське законодавство все ж сприяє втіленню імперативів толерантності в суспільстві.

Загалом толерантність характеризує суспільно прийнятий рівень терпимості до чужих ідей, думок, традицій, віровчень, способу життя. Вона постає як певний морально-практичний орієнтир поведінки конфесій, релігійних груп, вірян у процесі їхніх взаємин. Для налагодження конструктивного діалогу необхідні такі елементи, як взаємоповага, відмова

від нетерпимості, насилля чи приниження гідності один одного, а також визнання свободи кожного та права на власну правду. У такому контексті толерантність розглядають як важливий регулятор соціальних механізмів у країні [9; 6; 7; 13; 15; 143].

Проблема релігійної свободи загалом співвідносна з проблемою толерантності. Цілком очевидно, що свобода самовизначення, зокрема й релігійного, неможлива без утвердження імперативів толерантності. З іншого боку, одним з основних принципів та основоположних чинників толерантизації міжконфесійних відносин є свобода віросповідань. Не дивно, що з перших місяців існування власне незалежного українського релігієзнавства велику увагу дослідники приділяли висвітленню саме співвідношенню означених категорій [170, с. 113].

Вітчизняні науковці схильні визначати свободу совісті як невідчужуваний елемент життя особистості, на чому наголошував ще І. Кант [81, с. 135]. Отже, вибір релігійного чи атеїстичного світогляду є базовою характеристикою внутрішньої свободи людини. Подібну думку про пряму взаємозалежність толерантності від свободи відстоювали П. Рікер, Ю. Іщенко, М. Бабій та багато інших вітчизняних і зарубіжних релігієзнавців. Проблема свободи буття релігії також знаходить своє відображення в працях українських науковців. Проблематика свободи совісті та толерантності є вагомим елементом осмислення в соціально-гуманітарних науках.

Інший важливий пласт дослідження толерантності пов'язаний із діалогом і діалогічним мисленням. Саме таке розуміння толерантності розкрито в працях М. Бубера, М. Бахтіна, В. Лекторського, Л. Волової, О. Сіман та інших. Зокрема, учені доводять, що у своїй суті кожна віросповідна культура є діалогічною. Діалог же, зі свого боку, є одним з основних критеріїв толерантності. Наприклад, В. Лекторський вважає толерантність повагою до чужих позиції в поєднанні з можливістю зміни власних переконань у результаті критичного діалогу. О. Березяк також розкриває поєднання понять толерантність і діалог, тобто в самій своїй

сутності толерантність не можна відірвати від спілкування [13, с. 4]. Є. Бистрицький вважає, що тільки в рівноправному діалозі його учасники можуть змінювати свої позиції без застосування насильства [16]. Отже, сама суть діалогічного мислення нерозривно пов'язана з толерантним ставленням до "іншого".

Відзначимо дотичну до теми дисертації проблему формування громадянської релігії загалом та в Україні зокрема. Вважають, що одним із перших громадянську релігію як важливе суспільне явище почав розглядати ще Ж-Ж. Руссо [5]. Із сучасних українських дослідників варто виокремити праці Т. Зінкевича [70]. У статтях він розкриває суть і можливість запровадження в Україні громадянської релігії, яка нерозривно пов'язана з утвердженням імперативів толерантності в міжконфесійні стосунки.

Об'єктом особливої уваги вітчизняних філософів і релігієзнавців було й залишається українське православ'я з усіма його проблемами та внутрішньо конфесійними протиріччями. Науковці неодноразово розглядали можливість формування єдиної незалежної Єдиної Помісної Церкви в Україні. Очевидно, що об'єднання православ'я різних юрисдикцій в одну конфесію можливе лише на базі імперативів толерантності. Цим процесам присвячені монографічні видання, наприклад, С. Здіорука, А. Колодного. Трансформаційні процеси в православ'ї були об'єктом дослідження низки дисертаційних досліджень, наприклад, дисертації Л. Прокопчук ("Трансформаційні процеси в православних конфесіях України"), Н. Іщук ("Соціальна адаптація православ'я: філософський аналіз"), Ю. Недзельської ("Норми життя православного мирянина та їх трансформації за умов секуляризованого суспільства"), А. Марчишака ("Трансформація православ'я в глобалізованому світі: пострадянський контекст").

У контексті теми дисертаційного дослідження важливим є вивчення екуменічних і міжконфесійних взаємин. "Конфесія" – це окремий особливий вияв віросповідання в межах певного релігійного вчення. Це одна з течій загального об'єднання вірян, послідовників цього релігійного віросповідання.

Поняття "конфесія" вживаємо в дисертації для характеристики різних християнських церков (православ'я в усіх його юрисдикціях, католицизму, протестантизму), а також до ісламу, буддизму тощо.

Під поняттям "міжконфесійні відносини" розуміємо стосунки між послідовниками двох або різних релігійних течій чи організацій. Міжрелігійні відносини можуть бути як результатом, так і процесом. Зрозуміло, що після здобуття нашою державою незалежності вона перейняла вже сформований тип відносин як міжконфесійних, так і державно-церковних. Вони базувалися на абсолютному відокремленні Церкви від держави, а також тотальному контролю за нею з боку державних органів [32, с. 36]. Не дивно, що міжконфесійний діалог у сучасному українському суспільстві відбувається у форматі конфесійного напруження та взаємних звинувачень.

Необхідно звернути увагу на дисертаційне дослідження В. Ященка "Еволюція державно-церковних відносин в Україні". Дослідник – один із перших вітчизняних науковців, котрий формулює загальне визначення поняття "державно-церковних відносин", під якими розуміє взаємодію церковно-релігійних та конституційно-правових норм, під впливом яких і формується релігійно-соціально ситуація в Україні [253].

Використовуючи поняття "державно-церковні відносини", розуміємо сукупність суспільно-політичних, правових, правових, моральних нормативних взаємозв'язків між двома суб'єктами – державою та інституційно оформленими адміністративними одиницями релігійного характеру (управління, конфесії, деномінації, братства). Такі відносини є динамічними, хоча формуються в певних історичних умовах та регламентуються нормативно-законодавчими актами, а також моральними та загальнолюдськими принципами. Державно-церковні відносини фіксують рівень взаємовпливу владних і релігійних організацій, ступінь їх співпраці.

Варто чітко розмежувати поняття "державно-церковних" та "державно-конфесійних" відносин. У своїй суті вони подібні, але поняття

"державно-конфесійних" відносин ширше за обсягом, оскільки власне розуміння "церкви" співвідноситься виключно з християнськими релігійними організаціями. Тому у дисертації ми вважаємо доцільним вживання поняття "державно-церковних" відносин, адже саме християнство сьогодні визначає релігійний простір України.

Під екуменічними відносинами (від гр. *"oikoumene"* – населений світ) розуміють рух за консолідацію сучасного християнства, яке перебуває в стані роздробленості. Необхідним для розгляду також є термін поліконфесійності, під яким науковці розуміють вважається "стан взаємовідносин і взаємодії множини релігій і релігійних течій, груп і організацій, які співіснують у регіоні, країні, у тій чи іншій місцевості або місті" [169, с. 772].

Крім того, важливими для дослідження були праці, присвячені екуменічній тематиці, зокрема О. Кисельова [85–87], який розкриває сутність, можливості і прогнози екуменічних відносин сучасної України. Вагомим є дослідження різноманітних діалогів та контактів між представниками різних церков.

Наприклад, Р. Сааринен досліджує православно-лютеранський діалог, Е. Бистрицька вивчає діалог між православними та католиками, керівник центру ісламознавства М. Кирюшко, як і науковець М. Якубович, та багато інших вивчають діалог між мусульманами та християнами, а Ю. Саух – розкриває суть буддійського ставлення до іновірців. Отже, розуміння взаємин і можливість їх контактів між представниками різних церков допомагає системно враховувати вже наявні напрацювання у сфері налагодження толерантних міжконфесійних відносин.

Очевидно, що реалії сучасного українського життя потребують формування міжконфесійної, міжетнічної та державно-конфесійної толерантності. Для цього необхідне системне теоретичне обґрунтування оптимальної моделі міжконфесійних відносин. Для її реалізації потрібні масштабні міжконфесійні конференції й ґрунтовні авторські та колективні монографії. Подібні праці мають велике значення для дослідження, оскільки

простежують та обґрунтовують проблеми відносин між державою та церквою, міжконфесійні конфлікти та шляхи їх подолання.

Як приклад можна навести колективну монографію "Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору". Один із її розділів присвячений ідеї втілення релігійної толерантності та екуменізму в життя українського соціуму. Зокрема, доведено, що розуміння толерантності та конструктивного діалогу входять у практичне застосування та позитивно сприймаються громадянським суспільством.

У процесі наукових досліджень учені, наприклад М. Бабій, В. Іщенко, А. Колодний, прийшли до висновку, з яким дисертант погоджується, щодо складності визначення й розуміння категорії "толерантність". Це поняття не має усталеного визначення та однозначного предметного наповнення змісту.

Важливим для аналізу проблеми толерантності міжконфесійних взаємин є офіційні документи найбільших церков, представлених в Україні. Зокрема, розглянуто "Душпастирську конституцію про церкву в сучасному світі "радість і надія" – "*gaudiumetspes*", "Декларацію по свободі. Документ Другого Ватиканського Собору", "Декларацію про ставлення Церкви до нехристиянських релігій ("Nostra Aetate"), "Концепцію екуменічної позиції Української Греко-Католицької Церкви", "Основні принципи ставлення Російської Православної Церкви до інослав'я" та інші.

Подібні документи висвітлюють офіційну позицію Церкви щодо питань свобод совісті, толерантності, екуменічного діалогу, міжконфесійних зборів тощо. Важливими є спільні документи чи міжконфесійні заяви, наприклад "Комюніке засідання Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій від 3 квітня 2014 року" [106] та Послання Предстоятелів Православних Церков (6-9 березня 2014 року, Фанар) [157]. Схожу інформацію можна отримати з офіційних сайтів представлених в Україні церков, що було використано у дисертаційному дослідженні. Низка наукових розвідок була присвячена церковній періодиці та ЗМІ, методологічний аналіз

яких дає підстави хронологічно правильно стежити за подіями, які відбуваються у внутрішньоконфесійному житті.

Толерантизація міжконфесійних відносин – це той об'єкт сучасної науки, який постійно перебуває в стадії розробки провідних вітчизняних науковців. Зрозуміло, що таку важливу для сучасної України проблематику не змогли оминати й провідні науковці Інституту філософії, філософи та релігієзнавці (А. Арістова, В. Єленський, О. Кисельов, А. Колодний, П. Павленко, О. Саган, Л. Филипович, П. Яроцький), які щороку видають публікації, присвячені толерантності в усій її багатоманітності загалом та ідеї впровадження віротерпимості в життя українського соціуму зокрема.

Науковий щорічник "Релігійна свобода" – одне з таких видань ВР ІФ НАНУ. У ньому друкують статті переважно з проблем свободи буття релігії. Найважливіші теми, які розглянуті в щорічнику – це питання свободи віросповідання та співвіднесені з нею проблеми національної ідентичності, екуменізму, міжконфесійних відносин, державно-церковних відносин, конфесійних трансформацій. Висвітлено проблеми нормалізації та оптимізації міжконфесійних, міжцерковних та етноконфесійних відносин в Україні [31; 47; 60; 151].

Зазначимо, що не весь перелік основних напрямків у сфері дослідження толерантності. Є. Бистрицький виводить таке визначення сучасної толерантності: "терпимість у ситуації паралельного існування з усім суспільно та культурно іншим без якогось насильницького примусу. Толерантність – це несумісність назавжди" [16]. Це означає, що толерантність не знижує конфлікту, а дозволяє жити в його умовах.

Так толерантність постає універсалією в тому значенні, що потребує застосування в конкретних умовах. Вона не є універсальною, оскільки потребує свого практичного застосування в предметних умовах, але водночас є універсальним вирішенням проблеми регулювання як міжконфесійних, так і державно-церковних відносин.

Отже, спільними зусиллями вітчизняних і зарубіжних учених було сформоване наукове розуміння проблеми толерантизації міжконфесійних стосунків, утвердилися численні науково обґрунтовані підходи до розуміння означеної проблеми, подолані численні упередження та конфесійні погляди на можливість толерантного міжконфесійного спілкування тощо. Значно вдосконалилася нова методологічна база та понятійно-категорійний апарат.

Підсумовуючи, відзначимо, що аналіз наявних джерел і літератури свідчить про формування нових підходів до розв'язання проблем, пов'язаних із толерантністю. Однозначно цьому сприяють праці вітчизняних та зарубіжних учених. Отже, проаналізувавши основні підходи до розуміння категорії толерантності, виокремимо такі особливості: оновлення розуміння толерантності у ХХІ ст. та відмова від монопольної істини в цьому питанні, наприклад, формування універсальної та єдиної моделі міжконфесійних чи державно-церковних відносин; саму по собі толерантність не визнають цінністю чи доброчинністю, вона лише необхідний засіб збереження миру та гармонії в суспільстві; уточнено питання меж та можливостей толерантності та здійснено пошук нових шляхів формування толерантнісних відносин; повна відмова від егоцентризму та абсолютизму; визнання "природності" у формуванні толерантних міжособистісних стосунків; сприйняття "чужого" як "іншого", але рівного собі; поціновування різноманітності; упровадження імперативів толерантності в життя.

1. 2. Методологія дослідження проблеми толерантизації міжконфесійних відносин

З огляду на багатогранність та специфіку дослідження окресленої проблематики виникає потреба розкрити методологічну основу її дослідження в релігієзнавчому та філософському вимірах. Досягнення мети

дисертаційного дослідження можна за допомогою використання широкого кола теоретико-методологічних підходів – у межах філософії, релігієзнавства, богослов'я та загальнонаукових методів, кожен із яких дає змогу висвітлити досліджувану проблему в певній площині та частково враховувати людський психологічний фактор.

Очевидно, що реалії сучасного глобалізованого життя потребують формування оптимальної моделі міжконфесійної та державно-церковної взаємодії. В іншому разі глобальні зіткнення на етноконфесійному ґрунті загрожують взаємним знищенням різних культур та цивілізацій, етнічних і соціальних груп. Уникнути конфронтації на релігійному підґрунті можна лише через пошук миру, налагодження конструктивного діалогу та відмови від егоцентризму [197, с. 12]. Зрозуміло, що сучасна оцінка питання міжконфесійних відносин і проблема їх толерантизації потребує осмислення на нових принципах у межах раціональності постнекласичної науки.

Чимало сучасних учених, думку яких ми поділяємо, вважають толерантність необхідною умовою гармонійного функціонування людства [32; 39; 111; 113] та єдиною запорукою мирного майбутнього. Без неї просто неможливий гармонійний поступальний розвиток будь-якої держави, оскільки неможлива розбудова громадянського суспільства [117; 128; 187; 188 – 192; 193; 197 – 199].

Ідеал терпимості є не тільки найважливішим принципом, а й необхідною умовою миру та соціально-економічного розвитку всіх народів. Це означає, що кожен не просто вільний дотримуватися певних переконань, а визнає таке ж право й за іншими.

Поставленої мети дисертаційного дослідження можна досягнути з використанням значного спектру методологічних і теоретичних підходів із філософії, політології, соціології та синергетики. Вважаємо за доцільне використання як загальнонаукових методів дослідження, так і суто специфічних. Кожен метод визначає окремий спектр дослідження, відтак застосування комплексного соціально-філософського осмислення допоможе

максимально розкрити всі проблемні питання, які охоплює запропоноване дослідження. У процесі аналізу такого багатогранного поняття, як міжконфесійні відносини та процес їх толерантизації, лише сукупність низки методів може дати значні результати, які виявляють себе саме в системному дослідженні.

Ураховуючи зазначене вище, у дисертаційному дослідженні використовуємо комплексний міждисциплінарний підхід, а саме: релігієзнавчий, філософський, соціальний і богословський.

Основні методологічні принципи повинні забезпечити максимальну ефективність і доцільність у процесі дослідження предмета дисертації, причому, з огляду на специфіку міжконфесійних відносин в Україні, об'єкт дослідження варто розглядати окремо в різних сферах суспільної діяльності – соціальній, політичній, етнокультурній та релігійній [228, с. 136 – 137].

Толерантність – поняття неоднозначне, тому потребує постійного зовнішнього підтексту. З іншого боку, у низці загальнолюдських цінностей відображений певний пріоритетний ряд. Всі цінності взаємопов'язані між собою, проте є такі, які просто не можуть існувати одна без одної. Принциповим методологічним завданням дисертаційного дослідження є визначення основоположних принципів, без яких толерантність міжконфесійних і державно-церковних відносин немислима, тобто використання ціннісного методу полягає у визначенні цих цінностей.

Методологія дисертації загалом – це виявлення основних імперативів толерантизації, на основі яких відбувається гармонізація та оптимізація міжконфесійних і державно-церковних відносин в Україні. Вона допомагає визначити ті закономірності, які повинні лягти в основу формування української моделі цих відносин. Методологія конкретного дослідження опирається на логіко-теоретичний та емпіричний матеріал, який дасть підстави визначити детермінанти трансформації конфесійної структури України з метою її подальшої оптимізації на засадах конструктивного діалогу.

Трансформація релігійної мапи та пов'язані з цим етнокультурні та політичні процеси постсоціалістичного мегарегіону на зламі другого і третього тисячоліть регулярно привертають до себе увагу як наукова проблема. Толерантність як єдність у різноманітті, шлях до гармонії, поваги, сприйняття та розуміння була й залишається об'єктом численних досліджень вітчизняних і зарубіжних учених. Проте, очевидно, що як у регіоні загалом так і в Україні зокрема про її цілковите вирішення говорити не можна.

Окремі складові цієї проблематики ще не розглянуто на належному науковому рівні. Наприклад, майже не висвітлена проблема ролі та місця етнодемографічного чинника в релігійних трансформаціях незалежної України. Залишаються відкритими запитання щодо характеру його впливу на націєтворчий, політичний та економічний розвиток держави, загальний стан суспільної моралі, стан взаємозалежності етнокультурної та геополітичної належності громадян і їхній взаємозв'язок із релігійними трансформаціями. Окремо варто наголосити на проблематиці виокремлення власне імперативів, тобто тих базових принципів, на яких повинна відбуватися гармонізація міжконфесійних відносин в Україні. Крім того, толерантність не є константою, а завжди залежить від конкретних релігійних, політичних і культурних умов. Відтак, недостатність висвітлення означеної теми лише актуалізує обрану тему дисертаційного дослідження.

Перед вітчизняними дослідниками постає питання про необхідність з'ясування причин і факторів, що зумовлюють конфлікти в міжконфесійних відносинах. При цьому необхідно чітко усвідомити, що толерантність постає лише там, де є розуміння конфліктогенних чинників та намагання вирішити їх через конструктивний діалог, мирні переговори. Як правило, значна частина конфліктів між представниками різних етнорелігійних груп базуються на певних непорозуміннях чи то певної історичної спадщини, чи то конкретних сучасних умов. Зі свого боку, ці нерозуміння закладені у свідомості людини, а не є реальністю.

Подібну думку розділяє більшість дослідників феномену толерантності, поділяючи проблеми конфліктності й толерантності на духовні (внутрішні), політичні, економічні, історичні, етнокультурні, релігійні, етнодемографічні. Основна причина роз'єднання – у реальному сприйнятті дійсності, у самоідентичності людини з певною групою індивідів чи релігійною організацією, у світоглядних основах людини, а не в об'єктивній реальності [6; 7; 16; 52; 98; 136].

Конфліктність у XXI ст. набуває стихійного характеру, що викликане світовими глобалізаційними процесами. Відтак, насилля, ксенофобія, пограбування, дискримінація меншин аж ніяк не рідкість у нашому світі.

Очевидно, що методологія керування конфліктами не може мати суто теоретичного характеру, а повинна містити конкретні практичні рекомендації та настанови. Відтак, тема толерантності також не належить до сфери теоретично-філософських описів, а має конкретно-діяльнісний вимір життя людини. Звідси випливає, що більшість формулювань категорії толерантності містять практичні приписи для досягнення та реалізації імперативів толерантності в умовах українського суспільства [16, с. 108].

Наукові розвідки проблеми толерантності часто набувають характеру оглядових соціально-психологічних досліджень і підсумовуються в методологічних приписах щодо дотримання норм і правил. Зрештою толерантність зводять до самообмеження в можливості висловлювань, думок чи дій. Зрозуміло, що самообмеження явно не тотожне самій сутності толерантності, яка базується на активній дії та готовності до діалогічної форми спілкування. Це, зі свого боку, свідчить про хибну методологію розгляду означуваного питання.

Проблематикою толерантності починають зацікавлюватися там, де є проблема конфліктності. Саме з конфліктологією та методологією дослідження цього феномену пов'язують толерантність. Очевидно, що толерантність необхідна там, де є конфлікт, проте підміна методологічної основи дослідження або ж наукова розробка категорії толерантності

виключно в контексті конфліктології унеможливилює адекватне висвітлення базових імперативів толерантності та можливості їх упровадження у формування оптимальної моделі міжконфесійних і державно-церковних відносин в Україні [16, с. 109].

Звісно, ми не можемо заперечувати той факт, що конфліктологія розробляє спеціальну систему знань, які запобігають виникненню нових протистоянь і регулюють уже наявні. Варто ще раз наголосити, що в основі конфліктології лежить утримання від певних суджень, а в основі толерантності лежать її базові імперативи, які позитивно розкривають її суть, та спрямовують до активної дії.

Отже, активізація дослідження толерантності упродовж останніх років зумовлена нагальною необхідністю втілення імперативів толерантності в життя українського суспільства. Розгляд категорії толерантності містить у собі низку концептуально важливих питань, основними серед яких є внутрішньоконфесійні, міжконфесійні, державно-церковні, міжнародні, міжетнічні (етнорелігійні), міжнаціональні та навіть міжцивілізаційні.

Методи дослідження толерантності полягають в утриманні від пошуків універсальної моделі чи стандартного етнорелігійного або культурного підґрунтя. Толерантність – це сам принцип і єдина можливість співіснування різних етноконфесійних утворень в умовах мультикультуралізму.

Проблематика пошуку шляхів формування та впровадження толерантності як світоглядного орієнтира часто лише поверхово описана в науковій літературі. Крім того, формування адекватної моделі гармонізації міжцерковного життя в Україні не може спиратися лише на дані соціологічних досліджень і певні теоретичні напрацювання вчених. Крім того, відсутній комплексний міждисциплінарний підхід до розв'язання означеної наукової проблеми. Його напрацювання є одним з основних завдань цього дослідження. Бо, як зазначає В. Єленський, Україна стала релігійно найрізноманітнішим простором у всій Східній Європі [62, с. 84].

Зі свого боку, публічний міжконфесійний діалог проводиться тільки в площині полеміки, що не сприяє налагодженню конфліктної ситуації в країні. Відсутні напрацьовані методи для ведення подібних всесторонніх міжконфесійних та державно-церковних переговорів з метою налагодження конструктивних відносин.

Цілком зрозуміло, що процес націє- та державотворення необхідно розглядати як динамічний процес. Він має багато спільного та відмінного в різних країнах світу та в різні часи. Тому для його дослідження був використаний метод історизму. Іншими словами, релігійну толерантність можна означити як "намагання захистити релігійну свободу послідовників усіх релігій, незалежно від власних релігійних уподобань і поглядів на інші релігійні системи" [265; 273]. Метод історизму уможливив розгляд об'єкта дослідження в його історичній ретроспективі для усвідомлення власних історичних традицій стосовно толерантності до іновірців. На практиці цей метод був застосований, наприклад, для висвітлення та зіставлення стану міжконфесійних відносин у 1991 р., коли було проголошено незалежність України, та у 2015 р. – кінцевим терміном написання дисертації. При цьому метод історизму взаємопов'язаний із методом порівняння, коли кілька конкретно-історичних статистичних фактів співставляються та порівнюються в дисертаційному дослідженні.

Використання методу історизму дало підстави представити процес толерантизації міжконфесійних відносин в українському суспільстві як тривалий у часі, який має власні умови та особливості оформлення на різних етапах розвитку нашої держави.

На основі проблемно-хронологічного методу було здійснено зіставлення міжрелігійної ситуації в країні на початку 1990-х рр. ХХ ст. та в кінці першого десятиріччя третього тисячоліття. Усвідомлення сутності окремих подій допомогло у формуванні пропонованої для нашого суспільства моделі міжконфесійних і державно-церковних відносин.

На державному рівні терпимість потребує справедливого й неупередженого законодавства, дотримання правопорядку та судово-процесуальних й адміністративних норм. Мир неможливий без толерантності, а гармонія та розвиток – без миру.

Зважаючи на різновекторність і поліконфесійність досліджуваного об'єкта, центральне місце у висвітленні міжконфесійних відносин відведено методу об'єктивності, який забезпечує аналітичний, фактологічний і науково обґрунтований підхід. Зрозуміло, що богослів'я та релігієзнавство неоднаково підходять до такого принципового поняття, як міжконфесійні відносини, а особливо до категорії толерантності. Їх предмети дослідження значно відрізняються. Тому метод об'єктивності покликаний чітко розрізняти академічний і богословський підтексти досліджуваної проблематики.

Принцип об'єктивності відображається в зіставленні теоретичних міркувань і узагальнювальних суджень із конкретно зафіксованими фактами соціального життя українців [79, с. 397].

Не менш важливим є метод позаконфесійності, тобто нейтрального, безоцінного ставлення до всіх конфесій, вважаючи їх абсолютно рівними як перед українським законодавством, так і одна перед одною. Хоча зрозуміло, що вони значно відрізняються своїм історичним походженням, кількістю адептів, матеріальним становищем та інституціалізованим функціонуванням. Не можна заперечити той факт, що в процесі аналізу міжконфесійних взаємин та ставлення до проблеми толерантності представниками різних церков принцип конфесійної неупередженості необхідний для достовірності та науковості одержаних результатів.

Принцип конкретності знайшов відображення у спрямованості дослідження на об'єднання багатоманітності фактів і процесів із необхідністю подальшого узагальнення. Філософсько-методологічне обґрунтування цього підходу викликано необхідністю аналізу конкретних подій і фактів у конкретному проміжку часу [140, с. 449].

У дисертаційній роботі ми користувалися результатами "польових досліджень" із застосуванням методу спостереження. Метод соціологічних розвідок і досліджень забезпечив необхідними соціологічними даними для фактологічного наукового обґрунтування, наприклад, ставлення до толерантності представників тієї чи іншої конфесії або залежно від регіону країни і т.д. Важливою при цьому є фіксація релігійного навернення, оскільки вона демонструє відсоток новонавернених adeptів не лише із "непрактикуючих", а й з інших релігійних організацій.

Для досягнення поставленої мети в дисертаційному дослідженні було використано метод системності та цілісності. Згідно з цим методом явища розглянуто як ціле, вони володіють властивостями, які неможливо вивести з його фрагментарних частин. У дослідженні цей метод був застосований у процесі системного аналізу імперативів толерантизації міжконфесійних відносин. Зокрема, можна було отримати результати про розуміння категорії толерантності, наприклад, у релігієзнавстві чи богослів'ї, але окремо ці дані не мають подальшого практичного застосування. Якраз метод цілісності й допоміг зібрати в структуровану систему розрізнені поодинокі факти.

Важливим є метод порівняння. Окремо взяті як статистичні, так і дані будь-якого іншого характеру, відірвані один від одного, не дають конкретних висновків для наукових узагальнень. Лише їх зіставлення та порівняння призводить до виведення результатів. Метод компаративного аналізу дав змогу порівняти підходи до розуміння поняття толерантності представниками основних конфесій, представлених в Україні, різні дані соціологічних досліджень, що уможливило висновок про неоднаковість підходів до розуміння толерантності представниками, скажімо, християнства та ісламу, Церкви та держави.

Відносно новий і водночас важливий принцип самоорганізації заклав основи для розуміння того, що український соціум спроможний самостійно вибудувати власну модель міжконфесійних і державно-церковних відносин. Водночас, зберігаючи власні механізми історичного ставлення до

представників інших віросповідань чи національностей, українці можуть бути відкриті до запозичення досвіду інших держав у цьому питанні [58, с. 27].

Використання структурно-функціонального методу уможливило комплексне вивчення теми дослідження, що дало змогу структуралізувати запропоновану наукову розвідку в дисертаційне дослідження.

Оскільки значна теоретична база осмислення процесу толерантизації міжконфесійних відносин в Україні вже була напрацьована вітчизняними дослідниками, то важливим методом став системний аналіз наявних знань із метою уникнення повторів. Використання доступної бази теоретичних знань і соціологічних досліджень дало змогу підсумувати та систематизувати ті міжцерковні процеси, які відбуваються в країні. Цей метод дав підстави встановити прогалини в загальній системі наукового знання про сферу як внутрішньо конфесійних, так і міжцерковних відносин.

Відповідно до теми дослідження в дисертації було використано аналіз релігієзнавчих, богословських, філософських, соціологічних, політологічних джерел. Крім цього, використано принцип критичного аналізу наукової та методичної літератури, історично-практичного досвіду.

Особливої уваги заслуговує використання філософських методів, які становлять базу для побудови стратегії дослідження. Зокрема, усі досягнення, досвід минулого були опрацьовані за допомогою діалектичного методу, в основі якого лежать принципи зумовленості та взаємодії внутрішнього і зовнішнього [110, с. 210]. Діалектичний підхід допоміг установити причинно-наслідкові зв'язки між рівнями толерантності та локалізацією релігійних організацій на різних територіях.

Феноменологічний підхід допоміг розкрити розуміння та сутність феноменів людського співжиття в умовах реально існуючої поліконфесійності. Доволі важко усвідомити та сприйняти позицію "іншого" як реальний факт. Толерантність наголошує на тому, що "іншого" ми маємо сприймати та розуміти активно, тобто релігійний індивідуалізм не є толерантністю. Ми не можемо ігнорувати думку чи позицію, яка

відрізняється від нашої, і вважати це толерантністю. Необхідно прийняти "чужого" як "іншого", але не як ворога [22, с. 13]. Отже, аналіз "феноменологічного" і "сутнісного" становить рівень усвідомлення фактичного матеріалу.

Через використання діяльнісного підходу було розглянуто імперативи толерантизації міжконфесійних відносин з огляду на функціонування та практичну діяльність очільників релігійних організацій, які реально впливають на формування толерантного ставлення в міжцерковному спілкуванні [116, с. 83].

Нормативно-ціннісний підхід дав змогу визначити значення демократизації та глобалізації для нашого народу, а також оцінити їх із погляду суспільної користі та стабільності поступального розвитку.

Використання статистичного методу допомогло проаналізувати конфесійну та етнічну складову українського суспільства. Очевидно, що емпіричну базу дослідження становили дані державного комітету у справах релігії та національностей, статистичні показники самих релігійних організацій, а також результати численних соціологічних досліджень.

Сьогодні перед українським суспільством стоїть важливе завдання – формулювання власної моделі міжконфесійних і державно-церковних відносин. Тому одним із найважливіших завдань дисертації було моделювання оптимальної моделі цих відносин з урахуванням внутрішніх і зовнішніх факторів.

Поняття "модель" – латинського походження (*modulus* – зразок, міра, норма). У науковому розумінні "зразок", "норма поведінки" [169, с. 413]. Власне формування такого зразка міжконфесійних відносин було завданням дисертаційного дослідження. Зрозуміло, що модель містить у собі лише потенційне знання. Її теоретичне обґрунтування – це лише перша сходинка.

Реалізація науково доведеної моделі – важке, а інколи й нездійсненне завдання. Модель лише пропонує та ілюструє певний шлях розвитку подій у майбутньому за умови виконання певних доведених положень і норм цієї

моделі. Практичне її застосування та теоретичне обґрунтування може значно різнитися. Крім того, побудова моделі – це прогнозування, яке не завжди дає стовідсотковий результат, та й людський фактор повністю врахувати неможливо. Наше завдання полягає лише в зібранні максимальної кількості інформації, включенні в дослідження всіх внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливають на міжконфесійні відносини в Україні, та врахуванні економічної й політичної ситуації в країні [228, с. 231]. Проте нерідко прогнозування подібних моделей має лише ймовірнісний характер.

З метою формування максимально ефективної моделі враховано сучасну гостроту міжрелігійних конфліктів і їх основні причини, тобто було відображено сучасний стан проблеми з метою її ефективного дослідження. Після цього були визначені основні тенденції та фактори розвитку міжконфесійних і державно-церковних відносин в Україні в майбутньому.

Відзначено, що виховання було та залишається одним із найефективніших засобів формування релігійної толерантності. Загальне виховання терпимості починається з інформації про загальнолюдські цінності, про людську гідність і свободу власного віровизначення. Зазначене заохотить до виконання цих прав і захисту прав інших людей.

Загальнонаціональні програми виховання молоді на засадах толерантності – справа надзвичайно складна, особливо коли це стосується поліконфесійного середовища. Але масштабні проблеми, якими сьогодні є регулярні конфлікти з релігійним підґрунтям, потребують глобальних рішень. Це буде сприяти взаємній солідарності, терпимості та повазі між етноконфесійними групами в незалежній Україні.

Специфіка об'єкта дисертаційного дослідження потребувала також використання герменевтичного методу, оскільки одним із важливих джерел дослідження були священні тексти, наприклад, Біблія та Коран. Зокрема, цей метод дав змогу встановити, що деякі релігійні лідери та представники релігійних організацій поводять себе зовсім по-іншому, ніж це заповідано у Священному Писанні.

Заради справедливості варто відзначити, що в процесі дослідження сакральних текстів можна зафіксувати як приклади толерантності, так і нетерпимості до іновірців. Хоча здебільшого Святе Письмо пропагує мир і не насилля. Апостол народів Павло пише: "Якщо можете, то будьте з усіма в мирі" (Рим. 12:18). Одним із перших вагомих прикладів толерантності Нового Заповіту може слугувати низпосилання Святого Духа апостолами Петром та Іоаном на самаритян, із якими протягом старозавітної історії ворогували євреї (Діян. 8, 17).

У процесі використання таких джерел, як Коран та Біблія, у дисертаційному дослідженні необхідно бути обережними, оскільки це сьогодні залишається етичною проблемою в науці, бо насамперед, це є конфесійні джерела. Провідний спеціаліст у галузі вітчизняного релігієзнавства А. Колодний відзначив: "Завдяки використанню герменевтичного інструментарію біблійні тексти інтерпретуються через призму екзистенційного світосприйняття" [1, с. 43]. Крім того, сама специфіка досліджуваного об'єкта потребувала формулювання принципів толерантності на основі священних книг різних релігій, представлених в Україні.

Релігійне джерело виховує в людині терпимість. Не кожному зрозуміло, що тільки істинно віруючий здатен прийняти в серці любов до ближнього, навіть якщо він "інший". Лише з усвідомленням, що всі люди – це Образ Божий, і кожен цінний для Бога однаково, толерантність може стати константою в міжконфесійних взаєминах. Але парадокс полягає в тому, що якраз нетолерантність також виникає в нещиро віруючих людей. Урешті-решт, і віруючим, й атеїстам варто усвідомити, що всі люди різні, проте нас єднає одна спільна територія, мова, держава. Якщо не буде толерантності – не буде гармонії та поступального розвитку країни.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що толерантність постає одним з основних критеріїв виживання людства в III тисячолітті. Глобалізований вік, вік швидких комунікацій, мобільності, міграцій, водночас – вік протистоянь і

релігійних воєн. Кожен мікро- чи макрорегіон особливий по-своєму, тому нетерпимість, чи всезагальна стандартизація, чи уніфікація не вихід. Терпимість необхідна у відносинах на всіх рівнях – як у сім'ї, так і в державі. Тому формування нового системного методологічного підходу для вирішення проблеми толерантизації міжконфесійних відносин в Україні є важливим та актуальним завданням не лише запропонованого дисертаційного дослідження, а й подальших наукових розвідок.

Висновки до розділу 1

Аналіз наявних підходів до розуміння проблеми толерантності міжконфесійних стосунків показав, що означена проблема активно досліджувана в наукових колах. Причому ця проблематика є об'єктом дослідження не лише філософсько-релігієзнавчих, а й соціологічних, історичних, політологічних розвідок.

Попри значну увагу до предмета дисертаційного дослідження, більшість праць є описовий характер, у них використано застарілу чи неточну методологію або ж висвітлено цю проблему досить однобічно, що викликає потребу в комплексному міждисциплінарному підході до аналізу предмета дослідження на основі релігієзнавчо-філософських узагальнень результатів пізнавальної діяльності.

Більша частина вітчизняних і зарубіжних праць розкривають проблему толерантності частково. Є низка робіт, які присвячені окремим епізодам із цього дисертаційного дослідження (подіям, історичним періодам чи певним конфесіям), хоча комплексний підхід у вирішенні означеного питання відсутній.

Вітчизняні та зарубіжні науковці створили плацдарм для реалізації цієї наукової розвідки. Сучасна філософсько-релігієзнавча думка подана в синтезованому вигляді в міжнародно-правових документах: Декларації ООН

про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань і Декларації принципів терпимості ЮНЕСКО, а також у розробках науково-дослідних інститутів та окремих авторських і колективних монографіях.

Науковці, як і релігійні лідери, у працях роблять висновок, що толерантність та ненасилля є базовими та невідчужуваними імперативами нашого часу. Переосмислення світоглядних настанов та істин сучасного глобалізованого світу повинно відбуватися відповідно до загальнолюдських цінностей саме на основі толерантності, яка є базисом формування міжрелігійних і міжкультурних зв'язків; невід'ємним атрибутом толерантності є повага до людської гідності, свободи природних прав; толерантність здатна пом'якшувати, а згодом і вирішувати релігійні конфлікти.

Отже, аналіз релігієзнавчої, філософської, богословської, соціологічної літератури з теми засвідчив високий ступінь актуальності теми для сучасної науки. Учені стверджують, що толерантність – єдина категорія людського співбуття, яка забезпечує мирне життя суспільства.

Оскільки осторонь наукової рефлексії залишаються імперативи толерантності як її основоположні чинники та недостатньо висвітлена проблема формування й упровадження в життя соціуму найприйнятнішої моделі міжконфесійних відносин в Україні, це викликає необхідність системного міждисциплінарного підходу до розв'язання зазначеної проблеми, що було здійснено в межах дисертаційного дослідження.

Іншим важливим поштовхом до здійснення цієї наукової розвідки є несформоване категоріальне поле основних понять і недостатність теоретико-методологічної бази. Неоднозначність ставлення в сучасній науці до категорії толерантності потребує напрацювання нового підходу до її розуміння.

З огляду на це виникла потреба розробки нової методологічної основи для подальших наукових розвідок. У дисертації здійснено аналіз імперативів

толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні на основі принципів об'єктивності, позаконфесійності, історизму, цілісності й системності, дуалізму, світоглядного плюралізму.

Отже, дисертаційне дослідження є незалежною авторською розвідкою, яка базується на результатах вітчизняних і зарубіжних наукових розробок. В його основі лежить оновлена методологічна база, яка сприяла комплексному висвітленню предмета дослідження.

Розділ 2. ТОЛЕРАНТИЗАЦІЯ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН ЯК БАЗОВИЙ АЛГОРИТМ АРХІТЕКТОНІКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПОСТУПУ УКРАЇНИ

На рубежі ХХ–ХХІ ст. широкомасштабні політичні, культурні, релігійні зміни стали парадигмою життя й людських відносин. Зовсім нового значення набуває процес порозуміння людей різних етносів, їхній діалог і мирне співіснування. З одного боку, це сприяє взаємопроникненню та збагаченню культур, з іншого – усе частіше виникають різноманітні міжнаціональні та міжетнічні сутички, зокрема й релігійні. Усе це ускладнене неможливістю адекватного культурного, а з поміж нього й релігійного самовизначення. Глобалізація лише загострює геополітичні протиборства. У таких умовах чітко простежується негативна тенденція до зростання нетерпимості у світі, неприйняття "чужого", "іншого" як рівного собі. Світові трансформації об'єктивно потребують узгодженості дій у певній стабільній системі, а звідси – відкритості до діалогу. Отже, цивілізаційний поступ української держави неможливий без налагодження системи внутрішньоцерковної та міжконфесійної толерантної взаємодії.

Толерантність у всі часи вважали не просто певним благом, а життєво необхідним принципом – імперативом виживання та збереження людської цивілізації. Тому сучасний глобалізований світ, де кожен локальний незначний конфлікт може перерости в глобальне протистояння, зобов'язаний виховувати й прищеплювати імперативи толерантності. Один із постулатів Декларації принципів терпимості стверджує, що "у школі і в університетах, вдома чи на роботі необхідно гартувати дух терпіння та формувати відношення відкритості уваги один до одного та солідарність" [213, с. 116 – 117]. Отже, можливість дійсного утвердження імперативів толерантності стане більш доступним.

2.1. Базові імперативи толерантності міжконфесійного діалогу

Актуальну в усі часи категорію толерантності вважають базовим імперативом саме в епоху глобалізації, коли безперервні контакти різних етносів, релігій, культур і поглядів є ознакою часу. Не випадково 1995 р. ЮНЕСКО проголосило роком толерантності у світі, а проблема осмислення певного феномену в XXI ст. стала об'єктом наукових досліджень більшості впливових світових організацій, дослідницьких спільнот та інститутів.

Толерантність як явище багатогранне – об'єкт фундаментальних досліджень багатьох учених у різних наукових дискурсах і вимірах. Проте в рамках цього параграфа нас цікавить дослідження імперативів, тобто базових основ толерантності, та можливість їх упровадження в життя суспільства. Нам необхідно обґрунтувати, що плюральність у сучасному демократичному світі повинна базуватися на принципах толерантності. Це призведе до справді відкритого діалогу культур та релігійних утворень, що значно зменшить ризики цивілізаційних протистоянь та міжрелігійних конфліктів. Також проблема толерантності міжконфесійних відносин нерозривно пов'язана із самоідентифікацією особистості, умовами, межею та можливостями сучасного міжрелігійного діалогу.

За своєю сутністю толерантність є певною мірою релятивною в тому значенні, що вона не має чітких меж і норм застосування. Її використання постійно потребує звернення до контекстуальних умов як на рівні суспільства загалом, так і на рівні повсякденного життя окремих особистостей [168, с. 47]. У такому розумінні толерантність має бути вигідна всім, оскільки забезпечує правопорядок і мир, що втілюється в гармонійне співжиття представників різних етноконфесійних груп у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці (країна, регіон, область, місто). Це і є основою мультикультуралізму.

Незважаючи на значне теоретичне обґрунтування толерантності як базового принципу життя людства, питання нетерпимості міжконфесійних відносин у світі сьогодні стоїть дуже гостро. Можемо навести результати дослідження італійського релігієзнавця Массімо Інтровіньє, який стверджує, що кожні 5 хвилин у світі гине один християнин, а загалом – 105 000 християн щороку помирає в результаті міжрелігійних конфліктів [218, с. 19]. Ця цифра лише актуалізує подальші теоретичні дослідження категорії толерантності та формування моделей мирного співіснування "різних" світоглядів у локальному середовищі. Для вирішення такої складної проблеми, як відсутність толерантності, необхідно докласти багато теоретичних та практичних зусиль. Насамперед, це стосується базових теоретичних програм і напрацювання моделей міжконфесійної та державно-церковної співпраці. Необхідність впровадження імперативів толерантності очевидна, особливо у ХХІ ст., коли людство постійно стоїть на межі глобальних воєн та міжрелігійних протистоянь. Водночас, ця очевидність поки не дає результатів. Тому необхідно шукати нових шляхів для налагодження конструктивного міжконфесійного діалогу.

Необхідно впровадити в життя ті базові імперативи толерантності, які повинні забезпечити мир і гармонію. Зрозуміло, що абсолютна більшість учених постійно наголошує, що для майбутніх конструктивних міжконфесійних стосунків необхідне взаємовизнання та толерантність [192, с. 180], під якою ми розуміємо реалізацію принципів визнання рівності, суверенності переконань, визнання права іншого на власне розуміння проблеми, свої погляди та орієнтири, а також відмову від монополізації релігійної істини, однак реалізувати такі принципи складно.

Зі сказаного вище випливає, що толерантність необхідна як моральна цінність і категорія не сама по собі, а як цілісний механізм налагодження діалогу та мирного співіснування представників різних етноконфесійних груп на локальній території. Стратегія толерантності може й повинна

забезпечувати спокій і стабільність конфліктогенного суспільства епохи глобалізації [165, с. 26].

Незмінним імперативом для всіх християн є Декалог. Саме Десять заповідей (не суперечать заповідям інших основних світових релігій) – основа та невід’ємний атрибут толерантності як категорії універсальної. У християнській релігії Бог постає як Дорога-Істина-Життя.

Звернувшись до поняття імператива, відзначимо, що єдиного визначення немає, проте ми розуміємо імперативи толерантності як основу, постулати, на котрих базується толерантність. Імператив – це безумовний принцип поведінки [111, с. 7]. Це певна обов’язковість, ті норми, які не можна оминати. Імперативи – це основні, засадничі принципи толерантності. Для подальшої теоретичної розробки проблеми толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні необхідно виділити основні імперативи, тобто ті концептуальні засади, без яких утвердження толерантності неможливе.

Для того, щоб уникнути культурних і релігійних сутичок, має працювати єдино можлива формула – "єдність світу і різноманітність культур" [188, с. 64]. Для реалізації такої формули необхідний *принцип мультикультуралізму*, який передбачає перехід від стану "співжиття" до стану "взаємодії". Це є один з основних імперативів толерантності. Але виникає низка питань. Чи можлива альтернатива мультикультуралізму в сучасному світі і чи не призведе його реалізація до монополістичного суспільства, зокрема й у релігійній сфері. Усе це відбувається на фоні погіршення умов самоідентифікації людства. Національна ідентичність сьогодні співіснує з релігійною, професійною та ін. Чи не зосередить у собі ідея "єдності світу" латентні конфлікти, ворожнечу, уніфікованість, ксенофобію, расизм? [189, с. 22].

Наприклад, очільник Німеччини Ангела Меркель у 2010 р. заявила, що намагання її країни створити мультикультурне суспільство провалилися, а концепція мирного співіснування людей різних культурних традицій зазнала

невдачі. Дещо подібне можна спостерігати і в державній політиці Франції, Іспанії, Швеції, Нідерландів та інших країн [111, с. 7].

Теорія мультикультуралізму прийнятна лише тоді, коли буде справді базуватися на толерантності, коли буде втілена формула любові до Бога та ближнього. Ідея "єдність світу та різноманітність культур" передбачає втілення нового алгоритму – антропологічного, де центром усього виступає не релігійна, етнічна чи культурна група, а людина як основна й незмінна цінність, її життя та свобода вільного вибору [188, с. 64]. Схоже твердження пропонує філософ І. Кант відомим категоричним імперативом. Він утверджує людину вершиною цінностей новоєвропейського часу. Усе це можливе з утвердженням принципів толерантизації міжцивілізаційних, зокрема й міжрелігійних відносин.

У такому контексті слушно навести тезу з послання Предстоятелів Помісних Православних церков (Фанар, 2014). "Ми живемо у світі, де мультикультуралізм і плюралізм – неминучі. Ми визнаємо, що діалог завжди краще конфлікту. Наш обов'язок – бути відкритими для контакту із послідовниками інших релігій" [157]. Така відкритість до діалогу та міжрелігійного спілкування просто необхідна в умовах постійної загрози міжцивілізаційних зіткнень.

Одним з основоположних принципів толерантності є *взаємовизнання*. Без цього базису неможливий подальший консенсус. Без визнання толерантність поставала б лише як "терпимість із милості", інколи з незадоволенням, яке важко приховати, обтяжене спілкування [234, с. 78].

Не менш важливим імперативом толерантності є *милосердя*, але милосердя в позитивному значенні цього слова. Тобто толерую не тому, що шкодую його, що я милосердний, а тому – що це закладено людською природою. Дж. Локк називає цей імператив першим законом природи. Згодом Вольтер, підтримуючи це твердження, називає милосердя "долею людського роду" [120, с. 99].

Обов'язковою для налагодження толерантних стосунків є *повага*. Її

важливість очевидна й потребує лише констатації. В одному з виступів очільник УПЦ відзначив необхідність *поваги* як одного з основних світоглядних орієнтирів. "Я завжди намагався й намагаюся поважати культуру та звичаї всіх національних спільнот. Не з якихось дипломатичних міркувань, а тому, що Бог вчить нас любити й поважати кожну людину такою, яка вона є. Таке шанобливе ставлення завжди викликає відповідну позитивну реакцію" [129].

Необхідно виділити такий необхідний імператив, як *смирення*. Наприклад, митрополит Онуфрій вважає смирення основною чеснотою перед Господом і перед ближнім, як Його подобою. Шануючи людину, шануємо Самого Бога. Навчитися смиренню не просто, але це основне, чого має прагнути християнин. Це підтверджується рядками зі Священного Писання християн: "Бог противиться гордим, а смиренним дає благодать" (1 Пет. 5: 5) [73].

Вагомим принципом і водночас результатом толерантного ставлення є *домовленість*. Процес угоди або досягнення згоди – це процес заміни силового протистояння на певні контакто-комунікативні установки, які стануть основою майбутньої злагоди.

Досвід життя у ХХІ ст. переконує, що найважливішою складовою в системі заходів для досягнення міжконфесійної гармонії є *діалог*. Важливу роль діалогу як дієвого засобу уникнення міжрелігійних конфліктів, вирішення суперечок, досягнення примирення, взаємного визнання та розуміння визнає й декларує абсолютна більшість церков. Необхідність діалогу в міжцерковному спілкуванні та гармонії потребує і Всесвітня Рада церков, яка ще в 1983 р. ухвалила "Основні напрями міжконфесійного діалогу", визнавши його за "новий стиль життя християн" [9, с. 64].

Невід'ємною для толерантного спілкування є *взаємопоступливість*. Без неї неможливий діалог чи визнання один одного або домовленість, котрі визначено вагомими імперативами толерантності.

Взаємоповага – як невід'ємна основа толерантних стосунків. Це основа

єдності людей на землі. Природно, що якщо ми бажаємо критикувати іншого, необхідно цю критику спочатку звернути на себе. Очевидно, коли ми критикуємо когось, ми натякаємо, що ми не такі, ми – кращі. Взаємоповагу визнавали базовою категорією толерантності в усі часи.

Дисертант погоджується з думкою професора А. Колодного, який основним атрибутом толерантності вважає *любов*. Лише після цього буде налагоджене толерантне ставлення в міжконфесійних відносинах [103, с. 88]. Сам Христос заповідавав цю чесноту. "Отче, відпусти їм, не знають бо, що роблять" (Лк. 23, 34). Любити треба всіх, адже кожен створений за образом і подобою Божою. Кожен – дитина Бога. Отже, людям необхідно любити ближнього, як самого себе. "Як хто скаже: Я Бога люблю, та ненавидить брата свого, той неправдомовець. Бо хто не любить брата свого, якого бачить, як може він Бога любити, Якого не бачить?" (1 Ів. 4, 20). Учений Лука Кримський підтверджує цю думку зазначаючи, що любов дається лише тим, хто виконує релігійні заповіді [122, с. 318].

Ідеї толерантності неможливо втілити без імперативу *згоди*. Вона має бути певним спільним плацдармом для обов'язкового виконання досягнутого компромісу. Згода також передбачає добровільні, ненасильницькі наміри щодо майбутнього конструктивного діалогу.

Інший важливий імператив – *спільне* для всіх церков *моральне вчення*. Воно по-різному звучить у канонах і догматах різних конфесій, проте в нього єдина незмінна суть. Крім того, мораль ХХІ ст. тісно пов'язана з осмисленням глобальних проблем людства та місця й ролі людини у вирішенні цих проблем [144, с. 158]. Сама по собі толерантність є беззаперечним моральним принципом і витікає з ідеї гуманізму. Це моральний постулат про "людяність іншої людини" [203, с. 177].

Концептуально важливим імперативом толерантності є *терпимість*. Дж. Локк називає її невід'ємним постулатом толерантності. "Терпимість стосовно до інших настільки співвідноситься з Євангелієм, що сліпоту людей, які цього не помічають, є чимось жахливим" [120, с. 93]. Цей

принцип знаходить пряме підтвердження і в словах Біблії: "Хто терпен, той і спасен" (Мф. 9, 13).

Дисертант, опираючись на висновки відомого філософа ХХ ст. П. Рікера, основою толерантності вважає *ненасилля* та *справедливість*. Необхідно шукати позитивний варіант вирішення проблеми через діалог і власний приклад, а не силу [185, с. 324]. Толерантність лише тоді буде приносити користь, коли справедливість ляже в основу аргументації потенційного діалогу. Процес толерантизації неможливий без обміну власних поглядів і переконань. Після такого обміну сторони можуть піти на певний компроміс, але щоб він компроміс був довготривалий і справедливий, необхідно аргументовано довести правоту стосовно окремих позицій чи питань. Якщо діалог буде вестися за допомогою сили, очевидно, що тривалого успіху він не матиме. Результатом домовленості має бути згода. А от плодами згоди мають користатися всі. І ті, хто переконував, і ті, кого переконали. Той, хто прийняв сторону іншого, і той, хто пропонував власні ідеї [235, с. 186]. Ідея ненасильства виходить із визнання свободи кожної людини й пов'язаності всіх людей у добрі та злі. Адже зло, як і добро, – це не факт, а справа вибору кожного [190, с. 7].

Ще одним вагомим імперативом толерантності є *співпраця*. Жоден діалог і теоретичне декларування миру релігійними центрами не може замінити практичної співпраці. Як зазначає А. Колодний, реальної співпраці різних церков і релігійних утворень, зокрема й християнських, в Україні немає. Вони діють ізольовано одна від одної і від суспільства. Не відбуваються спільні зустрічі, конференції, благодійницькі акції та інше. Теоретичне декларування миру та взаємної поваги насправді виливається в постійні конфлікти за церковні споруди, місця під забудівлю, регулярні анафема, а реальна співпраця відходить на другий план [103, с. 87].

Свобода совісті є невід'ємним правом у житті людини [180, с. 64]. Воно гарантує недоторканність її сумління в питаннях вибору релігії та виконанні релігійних приписів, тобто толерантне ставлення повинно

передбачати можливість "інакшості" у виборі релігії або в повному її невизнанні як такої.

Не менш важливим імперативом є *інтелігентність*, яка особливої ваги набирає в так звану епоху постмодернізму, коли вміння висловлюватися та вислуховувати практично відсутнє в кожного [51, с. 45]. Високий рівень культури поведінки пересічного громадянина практично не відзначений. Загальносуспільна поведінка, особливо це стосується молодшого покоління, залишає бажати кращого. Відтак ведення конструктивного діалогу в умовах невихованості та неповаги просто неможливе.

Проаналізувавши праці німецького філософа М. Гайдеггера, основою толерантності визнаємо *совість* (Ruf des Gewissens) [233, с. 280] – це внутрішній стан людини, який співвідноситься з поняттям провини, тобто я не можу скривдити іншого, бути з ним нетолерантним, оскільки завдам йому шкоди, а отже, буду перед ним у чомусь винен.

Принцип *плюральності*. Більшість вітчизняних філософів звинувачує церкви в інформаційному консерватизмі. Світ плюралістичний у своєму існуванні, і це слід сприймати як вже даний факт і, відштовхуючись від цього шукати нових шляхів гармонізації міжконфесійних відносин у таких умовах суспільства.

Очевидними також є принципи *невтручання* та *співіснування*. Без цих постулатів просто неможливо уявити шляху для формування справді мирних відносин між церквами. Першого імперативу стосується не лише невтручання в справи однієї церквою іншої, а й невтручання держави у справи суто церковні, що, на жаль, уже стало константою сьогоденного життя в Україні. Значний рівень політизації релігії є одним з основних факторів, які унеможливають гармонізацію міжконфесійних стосунків.

Резюмувати зазначені принципи можна словами великого християнського вчителя Августина (Аврелія), який сформулював важливі засади толерантності, наприклад: "У другорядному – свобода, у головному – єдність, а у всьому – любов". За умови дотримання цих простих істин усі принципи толерантності так

чи інакше будуть виконані. Може здаватися, що такі прості заповіді чомусь спричиняють доволі серйозні труднощі для виконання.

На підтвердження думки дисертанта можна навести інший приклад – категоричний імператив німецького філософа І. Канта "Дій лише за тією нормою, яку хочеш бачити універсальним імперативом – нормою для всіх людей і також для тебе... Дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу" [80, с. 167].

Говорячи про імперативи толерантизації, не можемо оминати увагою власне "діалог". Загалом, коли мова йде про толерантність, то одночасно говорять і про діалог культур [117, с. 4]. Поняття діалогу розкриває значну частину широкого розуміння толерантності. Важливо підкреслити, що діалог одночасно є й імперативом толерантності (одним із її засадничих принципів), і власне кінцевою метою толерантності як такої. Урешті-решт, усі базові основи віротерпимості, тобто її імперативи, мають звестися до ведення конструктивного мирного діалогу, у результаті якого й може бути знайдений певний компроміс, який би влаштовував сторони-опоненти. Без ведення діалогу толерантність перетвориться на співжиття, "непомічання іншого", адже перше й найпоширеніше розуміння віротерпимості – це "ти мене не чіпай – і я тебе не буду". Різні культури просто співіснують, "терплять" одна одну, а це не задовольняє сучасного суспільства, про що вже йшлося вище. Саме діалог розкриває готовність до спілкування, демонструє відкритість до сприйняття світу "іншого" людини.

Відзначимо, що кількісно наукова література з філософії і практики ведення діалогу, осмислення його онтологічних основ стала неосяжно великою. Тема "діалогу" домінує в численних наукових конференціях, ділових зустрічах, "круглих столах".

У широкому розумінні, що зафіксоване і в довідниках із релігієзнавства, міжрелігійний діалог трактують як обмін думками між носіями різних поглядів; сукупність дискусій та обговорень; невід’ємний засіб комунікативного зв’язку між церквами та релігіями [169, с. 292 – 293].

Загалом, науковці мають декілька підходів до розуміння діалогу. Наприклад, А. Арістова вважає, що діалог сприяє відвертості сторін, вияву їхньої доброї волі та готовності саме до мирного, ненасильного вирішення конфліктних та суперечливих питань чи проблем; відіграє фундаментальну роль у формуванні та налагодженні атмосфери довіри один до одного; виховує традицію взаємин, яка базується на імперативах толерантності і гуманізму. Він призводить до руйнації негативних закоренілих стереотипів та знищення уявного "образу ворога". Очевидно, що діалог є незамінною умовою співпраці релігійних організацій, особливо де це стосується спільної соціальної роботи [7, с. 301].

В. Лекторський називає діалог єдиним способом розуміння мультикультуралізму. Ситуація діалогу демонструє входження однієї культури чи релігійної системи в іншу, цей процес взаємопроникнення неможливий без налагодження діалогічних відносин. Проте діалог не можна сприймати так односторонньо. Відкритість не означає некритичність сприйняття "іншого". Діалог – це рівне спілкування, можливість розкрити свої погляди й познайомитися з ким-небудь. Це сприйняття чужого досвіду, але раціональне, критичне сприйняття. Також діалог, як правило, не ведеться стосовно зміни релігійних догм або канонів. Він покликаний вирішувати певні практичні завдання або проблеми. Саме в дієвій стороні проявляється сутність цього імперативу толерантності.

О. Сіман установлено, що до першопричини формування толерантності, крім доцільної обумовленості, варто віднести й людську сенситивність, тобто відкритість до сприйняття інших культур, і власне діалогу, у процесі якого людина має змогу реалізувати себе як співучасник певної зустрічі [197, с. 13].

Діалог, як стверджує О. Волова, – це "специфічна форма суспільної взаємодії, яка базується на рівності та свободі сторін, які беруть у ній участь, і спрямована вона на зближення і взаємне збагачення різних позицій" [32, с. 150].

Резюмуючи, зазначимо, що обґрунтування й широке використання поняття "діалог" розпочалося з праці М. Бубера "Я і Ти". У ній автор розкриває ідею ставлення до іншого не як до ресурсу, а як до мети [19, с. 54]. Отже, на думку дисертанта, саме діалогічне мислення передбачає участь кількох рівних його учасників. Без визнання іншого як рівного діалог просто не буде мати результатів. Діалог різних релігій можливий лише за умови існування певної єдності, певного плацдарму для спілкування. Іншою умовою дієвого діалогу є переконаність у його плодючості, тобто саме бажання збагатити себе досвідом інших [117, с. 6]. Отже, діалог можливий тільки в умовах єдиного ціннісного простору та взаємної поваги.

Одним зі стратегічних завдань сьогодні є трансформація діалогу між церквами із засобу чи способу досягнення консенсусу, взаємопізнання, вирішення конфліктів на ціль духовно-релігійного чи соціального служіння церкви. Саме тоді діалог буде запорукою гармонії та перешкодою для утворення нових релігійних протистоянь. Це значно сприятиме зниженню напруженості в міжконфесійних та державно-церковних відносинах.

Толерантність важлива не стільки як певна стала чеснота, а як універсальна моральна категорія. Це незамінний механізм для уникнення чи розв'язання конфлікту. Звідси випливає, що толерантність є запорукою миру та гармонійного співжиття людей [165, с. 25]. Природа толерантності полягає в тому, що вона є необхідною і водночас основною рисою духовності людини та потребує зваженого застосування у складному мультикультурному утворенні під назвою глобалізований світ XXI ст., адже, "не різниця в поглядах, якій неможливо запобігти, а відмова терпимості в ставленні до інакомислячих породжує всі війни та сварки". Подібну теорію пропонував ще Дж. Локк [120, с. 130]. Релігійний фанатизм не повинен брати гору над проповіданою Христом любов'ю. Гармонія та мир мають стати істинною метою всіх релігій. Освячення істин лише однієї релігії згубно відображається на зовнішній поведінці цієї конфесії. Досягти умов

благополуччя можна лише з утвердженням принципів толерантності, дотримання яких призведе до визнання "іншого" як рівного собі.

Подолати сформовану тенденцію нетерпимості можна крізь призму системи освіти та виховання молоді. Важливу роль у цьому мають відіграти нові підходи до розуміння самого процесу освіти й розробка нових підручників із гуманітарних дисциплін (культурології, філософії, історії, політології, соціології). Саме через освіту, тобто через виховання молодого покоління, можна запропонувати ідею толерантності як обов'язкову для виконання не лише в теорії (як це існує сьогодні), а реалізувати на практиці та використовувати в повсякденному житті. Це дуже тривала й клопітка робота, але глобальні проблеми потребують і глобальних рішень.

Зменшення ворожнечі між людьми – питання не одного дня чи року. Тому в далекоглядній перспективі зміна системи освіти сприятиме встановленню цивілізованих відносин між людьми незалежно від релігійних переконань, а відсутність переслідувань і розуміння "іншого" буде втіленням базових імперативів толерантності у майбутньому.

Зі сказаного вище можна резюмувати твердження про необхідність прийняття та розуміння "іншого" у звичних для нього світоглядних установках і релігійних проявах. Толерантність має перспективу, коли людство навчиться сприймати позиції чужого як уже об'єктивно наявну реальність, з якою необхідно мирно й плідно співіснувати на засадах гармонії та поваги, що реалізується через утвердження імперативів толерантності. Але слід чітко розрізняти, що почуття толерантності не може виникати зі стану байдужості. Релігійний індіферентизм не є толерантним ставленням. В основі дієвої толерантності повинен лежати конструктивний діалог та ідея мирного співпереживання [3, с. 74]. Отже, ідея толерантності – єдина необхідна запорука мирного майбутнього.

Відзначимо, що імперативи толерантності не є чимось сталим та фіксованим. Їх кількість і розуміння змінюється залежно від ситуації. Вони мають концептуальний характер. Це ті базові установки, яких необхідно

дотримуватися для налагодження толерантного ставлення в міжконфесійних відносинах. Це єдиний можливий плацдарм для гармонізації релігійної ситуації в країні. П. Рікер відзначав, що толерувати в групі однодумців дуже просто. Толерантність очевидна, коли ти перебуваєш у середовищі однієї влади, однієї релігії, навколо тебе лише однодумці [185, с. 314]. Зрозуміло, що Україна далека від такого середовища, як і весь глобалізований світ XXI ст. загалом. Тому, базуючись на означених вище імперативах любові, визнанні позиції іншого, співпереживанні, ненасиллі, співпраці, спільному моральному вченні, терпимості, повазі, інтелігентності, взаємопоступливості та інших, вважаємо що толерантність має бути впроваджена в складний плюральний світ, лише тоді міжконфесійна злагода буде декларуватися не на паперах, а справді буде реалізована в конструктивному міжцерковному діалозі, що реально посприяє налагодженню міжконфесійних і державно-церковних відносин.

2.2. Трансформація конфесійної структури українського суспільства та ризики міжконфесійних конфліктів у контексті державотворення

Глобалізаційні суспільно-конфесійні трансформації значною мірою торкнулися й України. Розташування нашої держави між східною та західною культурами, християнством та ісламом, православ'ям і католицизмом дещо ускладнює релігійні процеси. Крім того, поширення течій християнського віровчення має посередній характер, що лише підсилює міжконфесійні протиріччя та суперечності [103, с. 29]. Національне відродження сприяло активізації діяльності релігійних громад, а також викликало питання стосовно утворення єдиної національної церкви в Україні. Жодній посткомуністичній державі, зокрема і нашій, не вдалося розбудовувати власне суспільство без релігії.

Україна ніколи не була моноконфесійною державою. Її релігійний плюралізм має власне історичне коріння, а через значний рівень політизації релігії постійно загострюються міжконфесійні конфлікти, протистояння. Лише за кілька років відбулося стрімке зростання релігійної мережі в її різнобарвних і суперечливих виявах, вибухнули численні міжконфесійні та внутрішньоцерковні конфлікти, що значно посилили соціально-політичну напругу в суспільстві.

Традиційні та новітні релігійні утворення сформувалися як самостійні суб'єкти соціальних процесів, що відбуваються в Україні. Водночас такий стрімкий розвиток потребує формування чіткої структурованої моделі державно-церковних і міжконфесійних відносин. Складні релігійні стосунки в країні вже стали константою нашого часу, що виконує деструктивну функцію в процесі формування нового суспільно-економічного ладу в Україні.

Наша країна сьогодні посідає перше місце на пострадянському просторі не лише за темпами поширення релігійної мережі, а й за частотою та масштабами міжконфесійних протистоянь і їх строкатістю. Релігійні зіткнення розгорнулися відразу в різних напрямках і рівнях: розкол та внутрішня конфронтація православних церков різних юрисдикцій; давній конфлікт між Московським патріархатом і УГКЦ; традиційні для всього пострадянського табору суперечки між православними та протестантськими організаціями; християнсько-мусульманські протистояння на Півдні України, до того ж ускладнені напругою в етнонаціональних відносинах; конфлікти між традиційними і нетрадиційними для України релігіями.

Процеси суспільного життя України, пов'язані з проголошенням незалежності в 1991 р., принесли реорганізацію та розвиток релігійної карти країни. Незважаючи на можливість конструктивного рівного діалогу та взаємозбагачення різних культур і церков, зросла загроза ворожнечі й протистояння, зокрема й на релігійному або етноконфесійному ґрунті [7, с. 3].

В Україні питання налагодження мирного співіснування представників різних національних груп та релігійних утворень ускладнюється проблемами ідентичності громадян і значним рівнем політизації всіх релігійних процесів. Уже усталеним є розділенням сучасного українського православ'я на три різні юрисдикції.

Соціологічні дослідження за роки незалежності України показують невтішні результати щодо рівня толерантності в країні. УНІАН повідомляє, що рівень нетерпимості зростає. Зокрема, понад 67 % населення України оцінювали ситуацію як напружену й конфліктну, 11 % опитаних вважали її спокійною, і лише 1 % – благополучною [209, с. 41].

Насильство, ксенофобія, убивства, серед них і на релігійній основі, дискримінація будь-яких релігійних меншин – не рідкість у світі загалом і в Україні зокрема [141, с. 10]. У житті людини є щось тваринне. Як у природі панує "природний відбір", тобто повна нетерпимість і навіть агресивність по щодо слабких, так і в людському суспільстві великі церкви захоплюють більшу кількість адептів, багаті парафії витісняють слабких представників інших вірувань. Тому питання практичного впровадження принципів, тобто імперативів толерантності особливо актуально постає перед конфесіями українського православ'я, передбачає їхню плідну співпрацю в процесі подолання розколу та міжконфесійного діалогу. Як наслідок – український екуменічний консенсус неможливий без усвідомлення проблеми релігійної нетерпимості та забезпечення на рівні держави принципу свободи совісті та рівноправності. Нетерпимість і протистояння повинні дати місце дієвому діалогу, який можна вибудовувати лише на засадах толерантності та поваги.

Релігія в Україні – важливий соціальний інститут, який користується високим ступенем довіри, але в сучасній ситуації відіграє швидше роз'єднувальну, а не об'єднуювальну роль. Згуртувати суспільство на ґрунті релігії сьогодні неможливо [192, с. 118].

Упродовж останніх років стало очевидним, що релігійна однорідність, як і неоднорідність, – не трагедія чи помилка, а об'єктивна закономірність,

яку необхідно сприймати як уже даний факт. У науковому розумінні поліконфесійність – це "стан взаємовідносин і взаємодії множини релігій і релігійних течій, груп і організацій, які співіснують у регіоні, країні, у тій чи іншій місцевості або місті" [169, с. 772]. Попри певні спроби відшукати оптимальну модель державно-церковних і міжконфесійних відносин через утілення імперативів толерантності, напруга в суспільстві та ризики церковних конфліктів усе ж не спадають. Це лише спроба охарактеризувати власне сутність тих трансформацій конфесійної структури України та проаналізувати місце толерантності в міжконфесійних відносинах, які склалися внаслідок змін релігійної карти країни в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Конструктивні міжконфесійні стосунки повинні будуватися на "стримуванні конфронтації як форми суспільної взаємодії, будучи обмеженою різним ступенем ізоляції від соціуму" [32, с. 35]. Потреби розвитку цих відносин потребують установлення контактів з іншими соціальними групами. Це не виключає наявності конструктивного в деструктивних міжконфесійних відносинах і, навпаки, елементу деструкції в конструктивних відносинах загалом.

Після здобуття незалежності Україна засудила протизаконні дії стосовно релігії та вірян, які були наявні в радянські часи, і гарантувала забезпечення принципу свободи віросповідання. Зростання релігійної мережі в кінці 80-х – на початку 90-х рр., особливо в західному регіоні країни, змусило напрацьовувати форму та методи державного регулювання міжконфесійних відносин [201, с. 262].

Сімдесят років життя атеїстичного режиму призвели до того, що на території України діяло лише дев'ять конфесій і було зареєстровано близько чотирьох тисяч їхніх громад. Роки незалежності України – це період бурхливого розвитку релігійної мережі. Крім того, зростає не лише численність релігійних організацій, а й кількість самих конфесій.

Уже в 1991 р. в Україні діяло 12962 релігійні громади, 9449 культових

споруд. Найбільше громад було зареєстровано в УПЦ – 5469, УАПЦ – 1489, УГКЦ – 2643, а РКЦ – 452. Статистика за 1997 р. свідчить, що існувало вже 17610 зареєстрованих та 869 незареєстрованих громад [173]. На початок 2008 р. офіційно було зареєстровано 33493 релігійні громади, з них 21993 були забезпечені культовими будівлями, будувалося ще 2415 [174].

В Україні релігійна мережа станом на 1 січня 2015 р. представлена 57 зареєстрованими віросповідними напрямками, у рамках яких діє 35963 релігійні громади [178].

У 1991 р. в Україні були представлені лише 2 етноконфесійні напрями: іслам та іудаїзм (14 мусульманських і 25 іудейських громад), а на початку 1998 р. зареєстровано 533 громади, 11 віросповідних напрямів. Станом на 2007 р. уже понад тисяча релігійних організацій репрезентують етноконфесійні утворення [207, с. 84]. Таке відродження традиційних українських церков відбулося завдяки сприятливому ставленню влади до відтворення необхідної кількості громад.

Загалом, український простір характеризують дві визначальні складові: поліконфесійність і поліетнічність. Сьогодні в Україні проживають представники понад 100 різних національностей, що становить близько 23% від усього населення, а це 14 млн. людей. Вони репрезентують різні культури, релігійні та мовні групи, соціальні утворення [32, с. 109].

За перше десятиріччя незалежності релігійна мережа країни зросла на 85,3%, а в останні 10 років цей приріст дещо призупинився, проте становить 46,4% [30, с. 216]. Аналіз статистичних даних інституційного становлення релігійної мережі свідчить про завершення в Україні екстенсивного розвитку та заповільнення темпів її розширення (у середньому 2 % на рік), що має сприяти збагаченню внутрішнього духовно-культового життя церкви.

Можна констатувати, що на кінець 2012 р. (порівняно з 2000 р.) рівень декларованої релігійності зріс із 58 до 71 %. Природно, що підвищення рівня релігійності відбулося в тих регіонах, де він був низьким [180, с. 51].

Розподіл релігійних організацій станом на 2015 р. за конфесійною ознакою свідчить про збереження в державі домінування православ'я, яке становить близько 51 % загальної мережі релігійних організацій. Друге місце за кількістю діючих громад посідає Українська греко-католицька церква, проте її загальне представництво у всеукраїнській релігійній мережі зменшилося до 10,5 % із 14,1 % у 2000 р.

Щодо протестантських організацій, то темп нарощення загальної мережі інституцій упродовж останніх десяти років, порівняно з минулим десятиріччям, значно знизився. Його нинішня інституційна мережа фактично досягла максимальних меж.

Водночас, рівень забезпечення релігійних громад культовими спорудами залишається недостатнім, що значно актуалізується в площині налагодження конструктивного діалогу в державно-церковних відносинах, а особливо це стосується питання повернення та передачі церковних будівель.

Високим є рівень забезпечення в УПЦ – 82,7 %, РКЦ – 76,4 %, а також в УГКЦ – 74,7 %. Дещо гірше забезпечення в УПЦ-КП (62,9 %) та УАПЦ (60,1 %). Найпотужніші організації протестантського напрямку забезпечені культовими спорудами загалом на 65-66 %. Зі свого боку, мусульмани мають лише 54 %, а іудеї – 45 % [180, с. 30].

Недостатня кількість культових споруд, особливо у вірян однієї конфесії, але різних юрисдикцій, є одним з основних конфліктогенних факторів, який особливо гостро проявляв себе у 90-х рр. ХХ ст. Боротьба за храми (особливо стосується УПЦ, УПЦ КП, а також УГКЦ) мала як ідеологічний (вплив на місцевих чиновників, підтримка політичних партій), так і силовий характер, що нерідко виливалось у фізичне протистояння чи захоплення культових споруд, особливо це стосується західного регіону.

Сьогодні єдиним фіксатором, а відтак і показником релігійного розвитку конфесій, є діючі (зареєстровані чи ні) релігійні громади (парафії). До них також включаються братства, монастирі, управлінські структури, місії, духовні навчальні заклади. На основі порівняння статистичних даних

Державний комітет у справах релігій і дослідники роблять висновки про фактичне зростання релігійної мережі.

Офіційна державна статистика не може врахувати реальної кількості adeptів, тобто членів громад, оскільки фіксованого членства немає у більшості релігійних організацій. Не врахований той факт, що в одній громаді налічується кілька тисяч вірян, а в іншій – лише десять, необхідних для реєстрації. Офіційна ж статистика і в першому, і в другому випадку відображає одну зареєстровану громаду.

Крім того, не враховано частоту відвідування богослужінь, рівень їхньої особистої активності в житті приходу, ступінь виконання релігійних обрядів у культових спорудах (сповідь, причастя, освячення плодів) та вдома (ранішні чи вечірні молитви, наявність удома ікон та інше). Відповідно, офіційна статистика не може давати об'єктивної інформації про інтенсивність розвитку чи діяльності релігійної мережі.

Гостра конкуренція підштовхнула релігійні центри на штучне розширення інституційної мережі: діючі лише на папері приходи; реєстрація дрібних громад, особливо монастирів; звіти про діяльність значної кількості недільних шкіл, які насправді не існують, та інше. Зважаючи на це, офіційні показники стали оцінюватися із застереженням і поправкою на конфесійну ситуацію в регіоні. Така непрозора конкуренція церков призвела до міжконфесійних суперечок, взаємних обвинувачень у прозелітизмі, "неканонічності", незаконному володінні храмами, використанні державної влади та ресурсів [236, с. 113].

Отже, конфесійна структура України з 1991 по 2015 рр. зазнала значних трансформацій. Попри значний приріст і очевидне кількісне та якісне нарощення вірян, культових споруд, матеріального забезпечення, впливу в суспільстві й інше, релігійна ситуація в Україні зазнала численних ускладнень. Основними серед них є: 1) – це значний приріст релігійних організацій після здобуття незалежності (більше ніж у три рази); 2) відсутність напрацювань форм та методів державного регулювання

міжконфесійних відносин; 3) зростання етноконфесійних віросповідних напрямків із 2 до 57; 4) сьогодні релігія користується високим ступенем довіри, але відіграє швидше роз'єднувальну, а не об'єднувальну роль; 5) високий рівень політизації релігійних процесів країни, що значно ускладнює налагодження толерантних міжконфесійних і державно-церковних стосунків; 6) недостатня кількість культових споруд при швидкому зростанні парафіяльної мережі; 7) непрозора конкуренція конфесій, пов'язана із штучним нарощуванням інституційної мережі.

Отже, Україна посідає перше місце в Європі не лише за ростом релігійної мережі, а й за ростом масштабності міжконфесійних протистоянь та їх строкатістю. Крім того, в Україні питання налагодження мирного співіснування представників різних національних груп і релігійних утворень ускладнюється проблемами ідентичності громадян та значним рівнем політизації релігійних процесів.

З одного боку, процеси нарощення релігійної мережі є свідченням, що українська держава утверджує засади демократії, свободи віросповідання. З іншого – вони породили низку фундаментальних для суспільства проблем, серед яких гострими є проблеми міжконфесійних, внутрішньо-церковних та державно-церковних відносин [9, с. 64].

Україна виявилася не готовою до значних релігійних трансформацій та ускладнень, які вона виявила. Поліконфесійність сприймається як розкол, а не як демократичний плюралізм і свобода вибору [7, с. 281].

Очевидно, що в моноконфесійній спільноті толерувати представника іншого віросповідання не доводиться, відтак, віротерпимість може бути лише там, де існують різні релігії, що сьогодні спостерігаємо в нашій державі. Саме тому гармонійна та безконфліктна трансформація конфесійної структури в Україні можлива лише на базі імперативів толерантності. Тому, толерантність постає як підсумок минулих релігійних війн та протистояння і є необхідною умовою соціокультурного співіснування різних конфесій у межах однієї держави, спільноти.

Толерантність має сприяти існуванню полікультурного світу, вона пропагує мирне співіснування в умовах мультикультуралізму. Актуальність трансформації релігійної структури на базі толерантності постійно зростає, адже й сьогодні толерантність залишається єдиним можливим варіантом уникнення серйозних міжконфесійних сутичок, що можуть перерости в значні етноконфесійні протистояння.

Констатуючи загалом досить толерантне ставлення послідовних однієї конфесії до інших віруючих і релігійних організацій, усе ж звернемо увагу на основні фактори загрози у сфері міжконфесійних і державно-церковних відносин. В основному вони мають різне історичне чи церковно-канонічне походження та характер, проте більшість із них є і політичний підтекст. Водночас багато конфліктів в Україні XXI ст. не є виразними, проте така прихованість – справа небезпечна, оскільки будь-який зовнішній чинник, актуалізована подія може зрушити усталений баланс впливів і перейти у відкритий конфлікт [211, с. 46].

В останнє десятиріччя міжконфесійні протиріччя почали набувати дещо прихованої форми. Проте це не означає їх відсутності. Наприклад, упродовж останніх років відсутні бої біля церков чи гучні сутички, які б порушували громадянський спокій. Хоча інколи латентні непорозуміння можуть бути ще небезпечнішими. Зменшилася кількість взаємних прокльонів і відлучень, фактично відсутні відкриті протистояння за церковні споруди. Багато в чому цьому посприяло створення Міжконфесійної Ради Церков при Держкомітеті релігій, а пізніше Наради християнських церков [103, с. 167].

Варто відзначити, що міжконфесійне протистояння сьогодні приймає ідеологічні форми. Відтак, певна конфесія асоціюється з конкретним етноконфесійним утворенням, впливаючи на самоідентичність громадян.

Сьогодні змінилася сама суть міжконфесійних протиріч, вони перейшли в зовсім іншу площину. Якщо на початку незалежності України конфлікти зводилися до майнових, організаційно-канонічних та кадрово-особистісних питань, то сьогодні це переважно проблеми, пов'язані з

державницькими, геополітичними, національно-ідентифікаційними аспектами. Крім того, з управлінсько-єпархіального рівня суперечки перейшли на парафіяльно-приходський. Ускладнюються означені проблеми й надзвичайно високим рівнем політизації та накрученою ідеєю геополітичного центрування та ідентичності віруючих, що лише поглиблює конфесійні непорозуміння.

Усі процеси, що сьогодні відбуваються в релігійному житті України, можна згрупувати так. По-перше, це відносини між різними релігіями, наприклад, між християнством, ісламом, іудаїзмом, буддизмом. По-друге, це стосунки всередині одного віросповідного напрямку. В основному це стосується християнства, де православ'я, католицизм, греко-католики та протестанти мають різні статистичні дані, різну матеріальну забезпеченість, історію поширення в Україні тощо. І по-третє, це колізії всередині однієї конфесії, але різних юрисдикцій. Передовсім це стосується українського православ'я, яке номінально могло б претендувати на роль Помісної церкви, проте сьогодні є основним конфліктогенним фактором у релігійному житті країни. Сюди ж можна віднести й розділення на кілька окремих груп українських мусульман, які мають п'ять духовних управлінь при доволі незначному розповсюдженні в нашій країні, а також іудеїв, у яких інколи загострюються внутрішньоконфесійні протистояння.

До серйозного міжрелігійного фактора, що періодично вибухає новими конфліктами, можна віднести протистояння між християнством та ісламом. Часто, в наукових дослідженнях українську мусульманську громаду (*умму*) розглядають як явище регіонального (кримського, східноукраїнського) характеру. Проте, згідно з даними Державного комітету України у справах національностей та релігій, у 2012 р. в Україні налічувалося 1207 зареєстрованих і незареєстрованих мусульманських релігійних громад (із них більше двохсот зареєстровані за межами Криму) [175]. Сьогодні іслам за кількістю послідовників є другою релігією в Україні після християнства. В абсолютному вимірі кількість мусульман не перевищує 3 % усіх жителів

країни, однак іслам є глибоко вкоріненою частиною культури кримських татар, тому він здатний значно впливати на конфліктність вирішення певних питань, зокрема й релігійних. Як відзначають експерти, попри відсутність достовірних даних про кількість мусульман в Україні, цілком імовірним мінімумом є цифра в межах 500 тис. вірних [244]. Незважаючи на значні зусилля, для формування позитивного ставлення до мусульман (конференції, участь в міжцерковних радах, популяризація літератури), згідно з даними соціологічного дослідження, лише 15 % українців сприймають іслам позитивно; приблизно така ж кількість висловила негативне ставлення, а більшість респондентів зайняли нейтральну позицію [180, с. 50].

Іншим фактором є відносини в рамках однієї релігії – християнства, але різних його гілок. Ідеться про православно-греко-католицьке та православно-католицьке протистояння, особливо це стосується Заходу країни. Після виходу з підпілля в 1988 р. УГКЦ активно намагається повернути собі втрачені культові споруди та тисячі послідовників. Легалізація УГКЦ становила серйозну небезпеку для позицій російського православ'я, яке на початок горбачовських реформ домінувало в Галичині. Українськими греко-католиками створено 15% усіх релігійних громад країни, на долю УГКЦ припадає близько третини всіх монастирів, слухачів духовних навчальних закладів та ченців і черниць у монастирях. Понад 90% греко-католицьких громад України зосереджено в трьох галицьких областях, ще 8% – на Закарпатті [61, с. 89].

Що ж стосується РКЦ, то в Україні загалом у православно-католицьких відносинах створена атмосфера толерантності та поваги (подібну думку висловлює релігієзнавець П. Яроцький [249; 250]). Водночас відзначимо, що конфлікти все ж інколи виникають, особливо з греко-католиками. Крім того, Україна не є повноправним суб'єктом у відносинах між Римом і Москвою. Вона відіграє роль "мосту" чи "перехрестя" [251, с. 126]. Помітне різне ідеологічне ставлення цих церков одна до одної. Зокрема, у римо-католицьких храмах православну церкву без сумніву визнають як "сестру".

Натомість в УПЦ, яка перебуває в єдності з Московським патріархатом, про таке "сестринство" ніхто не говорить, хоча в УПЦ КП таку думку вітають [38, с. 480].

Що стосується громад протестантського віровизнання, то найбільшими з якого є євангельські християни-баптисти та п'ятидесятники, дещо меншими АСД і свідки Єгови. Загальна кількість протестантів менша від adeptів інших християнських конфесій, що відобразилося на інституційному змісті. Наприклад, на одну баптистську громаду припадає близько 60 прихожан, на 1 адвентистську – ще менше. Водночас на одну греко-католицьку парафію, згідно з даними УГКЦ, припадає від 1200 (Зборівська єпархія) до 1800 (Львівська архієпархія) вірних [61, с. 110].

До іншого рівня протистояння варто віднести внутрішньоконфесійну боротьбу УПЦ та УПЦ КП. Дві основні ідеологічні гілки православ'я в Україні (Українська православна церква, що підзвітна Московському патріархату, з одного боку, й УПЦ Київського патріархату та УАПЦ – з іншого) постійно створюють напругу в питанні утворення єдиної церкви. Цьому передують низка питань: насамперед, про право на володіння матеріальними цінностями, зокрема культовими спорудами (наприклад, Софією Київською).

Хоча останні роки ідеї міжконфесійного порозуміння трансформуються в ідею єдиної Української церкви, фактично немає прикладів плідної співпраці православних церков. Питання подолання розколу та міжконфесійного діалогу сьогодні залишається відкритим. Боротьба нашого народу за церковну незалежність і автокефалію завжди мала не лише релігійний, але й національний та політичний зміст, була однією з форм його національно-державницького самоутвердження [61, с. 209].

Схожа ситуація і в українському ісламі. Сьогодні відома кілька зареєстрованих мусульманських центрів (Духовне управління мусульман України (ДУМУ), Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), Духовний центр мусульман України (ДЦМУ), Духовне управління мусульман України

"Умма", "Київський Муфтіят", "Альраїд" та ін.). Тому в процесі досліджень міжконфесійних відносин України необхідно враховувати не лише діалог мусульмани – "інші", а й внутрішні мусульманські стосунки. Слід відзначити, що іслам в Україні не пов'язаний із конфесійною специфікою, адже він не призвів до появи нових течій чи напрямів. Переважна більшість мусульман України – суніти [99, с. 7].

Проблема нових adeptів, місії та прихожан нерозривно пов'язана з матеріальним забезпеченням кожного окремо взятого приходу. Особливо питання загострюється, коли в одному населеному пункті одночасно діє кілька громад різних церков і є лише одна культова споруда, на яку історично всі ці церкви претендують. У таких питаннях справа може не обмежитися взаємними звинуваченнями чи погрозами анафеми, дуже часто питання доходить і до фізичних протистоянь [32, с. 40].

Подолання суспільно-економічної кризи може призвести до якісних змін у духовно-релігійній сфері та до налагодження конструктивного міжрелігійного діалогу. Накопичений досвід регулювання відносин між державою та церквою в умовах міжрелігійного конфлікту потребує конкретного підходу до низки проблем і встановлення чітких правових норм.

Важливим сьогодні залишається й питання екуменічної діяльності традиційних українських церков. Саме в екуменічній діяльності простежується прагнення до проведення спільних міжконфесійних заходів та круглих столів, які в майбутньому посприяють нормалізації державно-церковних і міжконфесійних відносин в Україні. Проте, наприклад, секти православного походження, які існують сьогодні, заперечують можливість формування єдиної соціально-релігійної доктрини. Вони вважають екуменічний рух єретичним явищем [242, с. 209].

Серед зовнішніх чинників значною мірою на трансформацію конфесійної структури України та на міжконфесійні стосунки вплинуло розташування поза її межами релігійних центрів, до юрисдикції яких належать церкви, що розташовані в країні. Передусім це стосується Москви

та Ватикану, хоча переважна більшість інших релігійних центрів також за кордоном [100, с. 595 – 696]. "Змагання славою" Московського й Константинопольського патріархів [103, с. 88], для яких українське питання є ключовим, не сприяє налагодженню внутрішньоправославної стабільності та веденню конструктивного діалогу. Наприклад, РКЦ України орієнтується на Ватикан та узгоджує всі документи щодо православних, мусульман, протестантів у відповідності до папських постанов. УПЦ у цьому питанні має схожі відносини, як і РПЦ. Мусульманські громади України, хоча й не підпорядковуються якомусь закордонному центру, проте орієнтуються на певну мусульманську країну та її "модель" ісламу, наприклад, на Саудівську Аравію, Іран, Ірак чи Туреччину [130, с. 3].

Одним із ризиків для виникнення конфлікту є те, що Церква, яка вже виробила власні історичні відмінності, свою концептуальну парадигму, інституційну мережу, а загалом власну "систему координат культового і позакультового буття" [8, с. 13 – 14], прагне виокремитися із загального духовного середовища й захистити свою сакральність та ідентичність, особливо це стосується традиційних релігійних організацій.

Конфліктним фактором є й те, що Україна, як одна з країн соцтабору з політикою нетолерантності та атеїзму, інколи продовжує негативну релігійну політику "перекосів" у той чи інший бік. Не маючи офіційної релігії, Україна час від часу намагається нав'язати ідею вищості Московського патріархату (особливо Південь і Схід), відчувається нерівномірний розподіл майна щодо різних церков, тиск із боку місцевих чиновників у питаннях виділення землі під культову споруду, передача споруд громаді тощо. У кожному регіоні є своя конфесія, яка домінує, умови якої постійно намагаються нав'язати іншим. Це загрожує створенням загальнонаціонального протистояння, адже неоднакове ставлення тягне супротив громадян [29, с. 439]. Більшість із цих протистоянь дуже далекі від істинних богословських причин, якими так часто прикриваються церкви.

Напрямки можливих конфліктів у релігійному середовищі нашої

країни стали помітні ще два десятиріччя тому. Основними серед них є: конкуренція між традиційними церквами; протистояння традиційних і нетрадиційних для України релігійних організацій; проблеми внутрішньоцерковного інституціонування.

Звернувшись до соціологічних досліджень, зауважимо, що серед причин виникнення конфліктів найчастіше респонденти зазначають не негативне ставлення представників одних церков до інших, а суперечки стосовно майна та будівель, прагнення церковних ієрархів до влади, політичний характер конфліктів між церквами. Якщо у 2000 р. причиною, яку називали найчастіше, було прагнення церковних ієрархів до влади, то у 2010 р. значущість цієї причини, за оцінками респондентів, виявилася дещо меншою, а на перше місце вийшли майнові суперечності. Дещо вирізняється позиція греко-католиків, які до найважливіших причин, поряд із двома наведеними вище, включають також вплив політичних чинників. Пояснення виникнення конфліктів тим, що "істинна Церква повинна довести свою перевагу над іншими", зафіксовані у відповідях найрідше – 13,9% (у 2000 р. – 9%) [180, с. 51].

Якщо резюмувати причини вже усталених релігійних конфліктів і ризики нових, а також проаналізувати дослідницькі надбання в цій сфері, можна виокремити такі:

1) тривалий і гострий внутрішньоправославний конфлікт, який надовго визначив релігійну ситуацію в країні й репрезентував зіткнення не лише церковних утворень, а радше несумісність національних, політико-економічних інтересів, культурних і мовних традицій;

2) конфлікт між православними й УГКЦ. Це найтриваліше релігійне протистояння, якому вже понад чотири сторіччя. Саме в УГКЦ православ'я вбачає "ворога", який претендує на лідерство у створенні помісної церкви;

3) конфлікт між православною і РКЦ (історичний суперник православ'я на українських землях), який без відкритої загрози несе постійну напруженість;

4) суперечки між православними та протестантськими церквами. Протестанти активно займаються місіонерською роботою та мають значну фінансову підтримку із-за кордону, що не може не зачіпати місіонерсько-пасивних і незаможних православних;

5) конфлікт православних і мусульман, особливо на Півдні України. Він ускладнений історичними подіями в Криму, ксенофобією слов'ян та етнонаціональними стосунками;

6) загострені відносини між традиційними й нетрадиційними для України неорелігіями, в основному орієнталістського походження, які сприймаються як небезпечний іноземний фактор, що обов'язково підірве національну свідомість і вплине на формування єдиної церкви [7, с. 297];

7) внутрішні колізії та юрисдикційні негаразди в церквах (поділ УАПЦ, розділення іудеїв і мусульман, створення автономної Мукачівської єпархії РКЦ, негаразди в протестантських деномінаціях та ін.);

8) остаточно не завершена передача та розподіл культових споруд (особливо Західний регіон);

9) наявність низки законодавчо та нормативно не врегульованих питань щодо передачі землі, визнання Церкви як юридичної особи і т.д.;

10) нерівноцінне ставлення чиновників у регіонах до представників різних церков;

11) надзвичайно високий рівень політизації релігій на всіх рівнях, Утручання політиків у внутрішні справи релігії, підтримка певних кандидатів на виборах та ін.;

12) некоректні, нетолерантні виступи та вислови ієрархів різних церков у бік один одного;

13) розташування більшості релігійних центрів за межами України (Москва, Ватикан, центри протестантських церков, лідери мусульманських та іудейських організацій), що спричиняє значний зовнішньополітичний тиск [219, с. 56 – 58].

Крім того, сьогодні фіксуємо безліч нових релігійних процесів в

Україні. Якщо в минулі два десятиріччя напруга концентрувалася в основному в західних областях і була спричинена представниками УПЦ Московського патріархату, УПЦ КП, УГКЦ, то сьогодні все частіше про себе заявляє "ісламський чинник" [7, с. 309].

Проте найгострішою проблемою залишається таке: аналіз історії релігії в Україні, а також сучасна релігійна ситуація дають підстави для висновку, що утворення об'єднаної національної церкви на основі визнання винятковості однієї з конфесій і згуртування навколо неї інших християнських течій практично й теоретично неможливе. Послідовники кожної церкви сприймають її як єдино істинну національну релігію, тому це, а також сформована міжконфесійна упередженість заперечують можливість переходу послідовників однієї церкви в іншу.

Християнські конфесії не мають прагнути до свого монопольного впливу на релігійно-духовне життя всіх українців, а наявні між ними відмінності переносити на національний ґрунт, якщо вони бажають служити національному відродженню України. Важливу роль відіграє небажання керівництва конфесій утратити свої лідерські позиції та статус в організаційній структурі церкви. Ці внутрішні чинники стають перешкодою процесу творення єдиної національної церкви в країні. Серед зовнішніх чинників, що також на сучасному етапі унеможливають формування такої церкви, можна виокремити протидію Ватикану і Московського патріархату [100, с. 595 – 696].

Вітчизняні релігієзнавці підкреслюють, що однією з найгостріших проблем у сучасних міжконфесійних відносинах, що заважає формуванню Помісної церкви, є внутрішні стосунки між православними церквами різних конфесій та їх ставлення до католицизму (УГКЦ та РЦК). Виникає замкнуте коло, коли помісна церква потребує автокефалії української церкви, а автокефалія потребує існування помісної церкви [32, с. 124].

Аналіз державно-церковних відносин за кілька останніх років свідчить про обмеження діалогу між державою та церквою, фактично однією

конфесією. Хоча ситуація змінилася з приходом до влади Петра Порошенка. Доволі відкрите надання прерогативи Українській православній церкві призвело до певного ігнорування й важливих міжцерковних об'єднань, на кшталт Всеукраїнської ради церков. Відчувається підвищення рівня впливу на релігійну ситуацію в Україні Московського патріархату. Надання державною владою переваг одній УПЦ призвело до номінального її виведення до рівня "державної церкви" [180, с. 60].

Усталена традиція "спільного богослужіння" була порушена під час інаугурації В. Януковича, оскільки подячний молебень звершував лише Патріарх Московський Кирило в Києво-Печерській Лаврі. Таку неповагу до представників інших конфесій гостро критикувала преса [223].

Упродовж 2010 – 2013 рр. зросла кількість повідомлень щодо випадків "прямого і непрямого" втручання органів державної влади та правоохоронців у внутрішнє життя та справи релігійних громад (переважно це стосувалося УПЦ КП та УГКЦ). Були поширені заяви про заплановану кампанію з "примусового" переходу священнослужителів (разом із приходськими храмами) у підпорядкування до Української православної церкви, і цьому сприяють місцеві чиновники [180, с. 59].

Важливими в такому контексті є слова экс-керівника УГКЦ кардинала Любомира Гузара: "...Тепер є виразне, незважаючи на численні офіційні заперечення, ставлення одної церкви над усіма іншими, надаючи їй значні привілеї, – це створює напруження... Нам необхідно запобігти напрузі й непорозумінням у народі. Але якщо влада сприяє цьому, – ми вважаємо, що це є небезпечно для внутрішнього миру в народі" [42].

Особливо гостро постало питання міжконфесійного миру в період Майдану. Українська революція нової доби поставила численні запитання, на які сьогодні ні вчені та політичні діячі, ні релігійні лідери не мають одностайної відповіді. Абсолютно по-різному трактуються ці події на Сході та Заході країни. Різну участь у проведенні та підтримці Майдану брали вірні та ієрархи найбільших українських церков. Констатувати можемо лише те,

що події 2014 року серйозно загострили питання налагодження міжконфесійної толерантності в Україні.

Наприклад, представники ісламського віросповідання, які проживають в Україні, неоднозначно ставляться до таких революційних подій. З одного боку, відома думка, що участь у таких заходах є неприйнятною, адже виступати проти чинної влади – гріх. Інші релігійні авторитети мусульман, навпаки, заохочують до участі послідовників Мухаммада в політичному житті не-ісламських країн [124, с. 160]. Однозначно можна ствердити лише те, що українські мусульмани як вагома частка українського суспільства все ж брали участь у різній формі в подіях Майдану. Але якщо така різновекторна оцінка Майдану склалася у відносно незначного відсотка, як для України, прихильників ісламу, то про християнські конфесії говорити взагалі важко.

По-перше, чітко видно активну участь простих віруючих, священнослужителів та ієрархів УГКЦ, УПЦ КП та окремих протестантських громад у революційних подіях. Значна частина духовенства цих церков постійно перебувала на барикадах у найважчі хвилини разом зі своїми віруючими.

По-друге, Українська православна церква, яка перебуває в канонічній єдності з Московським патріархатом, здавалося б, явно стояла осторонь означених проблем, чим також виявляла свою позицію в цій ситуації. Хоча Предстоятель УПЦ (як головує у ВРЦіРО) підписав кілька важливих звернень до влади з вимогою припинити кровопролиття. Також ієрархи цієї церкви однозначно засудили страшні події, пов'язані з розгоном студентів 30 листопада та інші вбивства мирних людей.

Загалом відзначимо, що представники фактично всіх релігійних організацій виступили на підтримку руху за людську гідність. Релігійні лідери чітко усвідомлюють, що майбутнє їхніх церков значною мірою залежить від тієї позиції, яку вони займуть стосовно подій Майдану.

Більшість вітчизняних науковців відзначають позитивну участь Церкви в подіях на Майдані. Наприклад, Ю. Чорноморець, із думкою якого погоджується дисертант, виділяє три найважливіші принципи найбільших українських церков (УПЦ, УПЦ КП і УГКЦ) як національну ідею та їх офіційну позицію стосовно цієї ситуації [239]. Перший принцип – це повага до закону, причому як закону церковного, так і утвердження правової української держави. Другий – повага до Божого образу в людині. Сюди входить і боротьба за свободу совісті, і питання про людську гідність, і неможливість несправедливого суду над людиною як Божим творінням. Цей принцип утверджує рівність усіх: і влади, й опозиції, і простих громадян. І третій принцип – це солідарність. Цей принцип переформулюється із відомим біблійним принципом (Лк. 6, 31) та кантівським імперативом. Усе, чого бажаєш собі, перенось на інших.

Усе це є серйозним ризиком для загострення нових і розгортання вже забутих конфліктів та протистоянь. Незважаючи на певні позитивні кроки з боку держави та самих конфесій до налагодження толерантної атмосфери в міжцерковних відносинах, дослідники свідчать, що в умовах економіко-політичної розбудови, молоді демократії, низької національної свідомості, поліцерковності серйозно перешкоджає становленню української нації як єдиної держави [184, с. 73].

Підсумовуючи зазначене вище можемо констатувати, що толерантність не повинна призводити до об'єднання, злиття культур чи релігійних відмінностей. Навпаки, толерантність має сприяти існуванню полікультурного світу, вона пропагує мирне співіснування в умовах мультикультуралізму. Тому трансформація конфесійної структури в бік зростання, що ми сьогодні спостерігаємо в нашій державі, неможлива без утвердження такої категорії цінностей, як толерантність.

Статистика свідчить, що релігійна карта України зазнала суттєвих змін, відновлено тисячі старих і відкрито величезну кількість нових релігійних організацій та груп. За роки незалежності в Україні відбулося нарощення всіх

інституційних складових релігійних організацій у 3 рази. Темп приросту релігійної мережі був значно вищий у перше десятиріччя, у другому він дещо скоротився, проте зросла релігійність населення, що свідчить про наповненість віруючими великої кількості нововідкритих приходів. Упродовж останніх років приріст релігійної мережі становить усього 2%. Так конфесійна структура України зазнала численних ускладнень. Зі свого боку, ці ускладнення призвели до ризиків між церковних конфліктів.

Навчитися співіснувати в такій полікультурній ситуації, мирно розв'язувати конфлікти можна лише через віротерпимість. Крім того, толерантність, хоча і є універсальною ціннісною категорією, водночас залежить від конкретних умов розвитку в тому чи іншому соціокультурному чи релігійному просторі. Постійно доводиться враховувати контекст процесів, які відбуваються в суспільстві.

Водночас, варто очікувати, що врегулювання багатостороннього міжцерковного конфлікту в Україні стане справою не найближчого часу. Особливо це стосується ситуації в православ'ї, яка є опосередкованим, але досить адекватним віддзеркаленням суспільно-політичного стану сучасного українського суспільства, наслідком різних рівнів релігійної свідомості та безпосередньо пов'язана із самоідентичністю наших співгромадян.

Отже, серед розмаїття міжконфесійних і міжцерковних відносин найбільш помітними та тривожними, здатними на конфліктні вияви є: міжрелігійні відносини в українському православ'ї, зокрема, існування трьох основних юрисдикцій – УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ; православно-католицькі відносини; відносини між традиційними й неорелігіями; ісламо-християнські та внутрішньоісламські відносини.

Як висновок зазначимо, що Україна пройшла складний і стрімкий шлях інституційного становлення релігійної мережі. Багатогранна трансформація конфесійної структури українського суспільства спочатку сприймається як відродження духовності українців, проте це не завжди тотожні речі, про що вже йшлося вище. З одного боку, динамічний розвиток релігійної мережі –

явище позитивне, проте з іншого – він породив низку конфліктів, більшість із яких досі не вирішені. Зокрема, багато з таких прикладів уже відійшли в минуле, і майже не спостерігаємо відкритих сутичок біля храмів або брудних взаємних обвинувачень ієрархів. Проте конфлікти перейшли в латентну приховану форму. Досі немає чіткої нормативно-правової бази, рівень політизації надзвичайно високий, українське православ'я лише декларує про створення двосторонніх комісій із діалогу, а про реальне об'єднання мова не йде, у Криму подекуди спалахують чергові сутички на етнорелігійному підґрунті. Усе це вносить дестабілізуючий елемент у недотриману українську свідомість і заважає поступальному розвитку України.

Проблеми та перспективи міжконфесійних відносин залишаються відкритими. Для оптимізації відносин між послідовниками християнства (особливо внутрішньоправославні колізії), ісламу та інших релігій необхідне об'єктивне вирішення важливих для цих конфесій проблем, якого можна досягти лише через переговори й тривалі богословські діалоги – із залученням державних органів, проте поки що про реальні справи в цій сфері говорити рано. Єдиним виходом із ситуації конфліктності міжцерковних взаємовідносин і засобом зменшення ризиків міжконфесійних стосунків є утвердження толерантності як основної умови їх гармонізації.

2.3. Толерантність як умова гармонізації міжконфесійних і державно-конфесійних відносин

Дані соціологічних досліджень, проведених у березні 2015 р., свідчать, що Церкві як соціальному інституту довіряють 62% опитаних. Це найбільший показник серед інших інститутів влади [156]. Проте відсоток людей, які вважають "добрими" стосунки між церквами в Україні, лише 15%. Одночасно "незадовільними" і "конфліктними" називають аж 37%. Крім того,

дослідження свідчать, що респондентів більше цікавить внутрішньоправославна ситуація, а не стосунки православних із католиками, протестантами чи мусульманами.

Для України проблема гармонізації міжконфесійних відносин на принципах толерантності особливо актуальна. Розпад Радянського Союзу призвів до встановлення складної релігійно-ідеологічної ситуації, що виявляється в тяжінні окремих груп до відновлення минулої форми функціонування релігії як державної ідеології, що може стати причиною розколу суспільства. Підсилює проблему конфліктності питання самоідентифікації особистості, яке нерозривно пов'язане з культурно-історичним контекстом, а це часто призводить до штучних протистоянь Схід-Захід і виявляється в релігійній площині.

Чільні представники світового релігієзнавства переконані, що абсолютно викоринити релігійну нетерпимість не вдасться, адже цього ніхто не зробив упродовж століть, однак кожен повинен дбати про мир у суспільстві й не концентрувати уваги на релігійних розбіжностях. Німецький дослідник Мурад Гофман вважає, що догматичні суперечки чи полеміка між найбільшими світовими релігіями марні [259, с. 4].

В умовах мультикультуралізму необхідно знаходити шляхи мирного співіснування та змістовного діалогу. Зрозуміло, що для подальшого покращення ситуації необхідно встановити та обґрунтувати принципи, на основі яких можлива гармонізація міжконфесійних відносин в умовах українського державотворення.

Поняття "толерантність" було важливим у всі часи, проте широко його почали застосовувати в епоху європейських релігійних протистоянь, коли стало зрозуміло, що католики чи протестанти не можуть перемогти один одного. У наступні епохи категорія толерантності розширила свій зміст і проникла в культури різних етносів.

У перекладі з латинської "tolerantia" означає "терпіння". Однак сучасні дослідники, наприклад, П. Саух, А. Колодний, В. Лекторський, із думкою

яких погоджується дисертант, що буквальний переклад із латинської (*tolerantia*) неточно передає зміст цього поняття, збіднюючи його, оскільки російською мовою терпимість традиційно означає лише готовність поблажливо ставитися до чужої думки, висловлює навіть деяку поблажливості до інших [59, с. 104]. Згідно з традиційними словниками російської мови В. Даля та української Б. Грінченка, "терпіння" – це здатність стійко, без нарікань витримувати, тобто переносити фізичні або моральні страждання. Уміння тривалий час витримувати щось нудне, неприємне, небажане тощо [200, с. 257]. На нашу думку, толерантність передбачає не поблажливості, а доброзичливість, готовність до шанобливого діалогу та співпраці.

В англійській мові, згідно з Оксфордським словником, "толерантність" означає "готовність і можливість без протесту сприймати особистість", із французької мови термін перекладається як "повага свободи іншого, його стилю мислення, поведінки, релігійних поглядів і т.д.", китайської – "дозволяти і проявляти великодушність до інших". В арабській мові "толерантність" висловлює "прощення, поблажливості, м'якості, співчуття, терпіння, прихильності до інших людей", тобто це одне з найбільш широких роз'яснень терміна. Перською "толерантність" розуміється як "терпимість, витривалість, готовність до примирення з противником" [142, с. 55].

У "Радянському енциклопедичному словнику" міститься таке визначення толерантності: "Толерантність (відп. лат. *Tolerantia* – терпіння) – терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки" [202, с. 1332]. У "Філософському енциклопедичному словнику" це поняття визначається як "термін, він позначає доброзичливе або, принаймні, стримане ставлення до індивідуальних і групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних)" [229, с. 642]. Водночас у "Релігієзнавчому словнику" толерантність – "поняття, що характеризує таку морально-практичну орієнтацію, "технологію" поведінку соціальних агентів (конфесій, релігійних груп, віруючих) у процесі їхніх взаємовідносин, яка передбачає

взаємну, свідому відмову від зверхності, обмеження прав і гідності один одного" [171, с. 338].

У більшості східнослов'янських мов зі словом "толерантність" співвідноситься термін "терпимість", проте в нашому розумінні толерантність – це не пасивне співжиття, не індиферентизм, який призводить не до поваги іншого, а до збайдужіння до всього "інакшого" [36, с. 108]. Це не терпіння "з милості", а активна дія, співпереживання, розуміння, визнання позиції "іншого" як мені рівного, проте основне – це готовність і відкритість до діалогу. Антропоцентричний світ ХХІ ст. диктує умови, у яких людина не хоче, щоб її просто "терпіли", а щоб на неї звертали увагу й поважали її власний вибір.

Право на свободу в широкому розумінні стало вагомим ідеалом життя епохи постмодерну. У таких умовах категорія толерантності набуває нового, більш глибокого змісту, ніж просто віротерпимість, наприклад, як це було в епоху Просвітництва. Під цим слід розуміти "добровільну, за власним переконанням, без використання сили згоду з наявністю інших думок, навіть протилежних, якщо для іншого ставлення до них не існує досить вагомих причин" [232, с. 46], що означає визнання "іншого" не як "чужого", а як рівного собі.

Очевидно, що толерантність ХVІІ ст. (коли власне вона виникає) відповідала терміну "віротерпимість" і навряд чи може бути актуальною в мультикультурних конфліктах ХХІ ст. Основна відмінність полягає в тому, що толерантність епохи Нового часу в основі мала єдиний культурний плацдарм і примиряти доводилося конфесійні групи з досить невеликими догматичними розбіжностями [234, с. 76], про що свідчить відомий твір Дж. Локка "Epistola de tolerantia" ("Послання про віротерпимість").

У латинській мові поняття "толерантність" не має ніякого негативного відтінку в значенні "терпіти". Зате в українській мові "терпіти" має виразно негативне забарвлення, означає якусь вимушену дію, певне небажання й відразу до спілкування. Для порівняння, як приклад, можна навести слово

колабораціонізм (англ. collaboration – співробітництво). В інших мовах світу це швидше позитивне слово, яке позначає співпрацю, дружні стосунки і т.д. Проте у свідомості українців колабораціоністи – це зрадники. Це ті, хто співпрацював з окупаційним режимом, відповідно, сам термін викликає тільки негативні емоції. Тобто в інших мовах це слово не має відтінку зради, а в українській мові сприймається однозначно в негативних тонах.

Однак більшість публікацій міжнародних правових документів (СНД, ООН, Рада Європи) все ж використовує термін "терпимість", а не "толерантність" (проте більшість із них англомовні). Однак усвідомлення того, що толерантність – це не просто терпіння, яке було притаманне у всі часи людству, а терпіння, скореговане певною ситуацією й має бути використане в конкретних умовах [64, с. 47].

Характеризуючи конфесійне життя в Україні, відзначимо, що в роки радянської влади діяльність релігійних організацій була досить обмеженою. Лише з 1991 р. унаслідок значних демократичних зрушень населення, зокрема й усередині національних меншин, отримало право на реалізацію власних релігійних свобод. За часи радянської влади було знищено тисячі культових споруд. Однак конфесійна мапа доволі швидко відновилася. Сьогодні можна спостерігати якісні зміни, які відбулися у сфері державно-церковних відносин [172, с. 3].

Розвиток релігійної мапи України свідчить про значне зростання кількості релігійних організацій, збільшення кількості населення, задіяного в різних видах церковної діяльності, присутності церков у культурному та соціальному житті держави й задоволенні ритуально-культових потреб громадян.

Водночас, певні протистояння на релігійній основі – константа соціального життя українців у XXI ст. Непорозуміння, як основа нетерпимості, закладаються у свідомості людини, а не в дійсності. Цю думку поділяють більшість дослідників толерантизації міжконфесійних відносин. Вони

зазначають, що сама суть непорозумінь у реальному сприйнятті дійсності, у світоглядних основах людини, а не в об'єктивній реальності [197, с. 73].

Більшість релігієзнавців (В. Бондаренко, Л. Филипович, С. Здіорук, М. Бабій та ін.), аналізуючи розвиток сучасної моделі конфесійного життя в Україні, указують на його нормалізації та стабільному поступальному плину, з чим погоджується дисертант основними ознаками є оновлення конфесійної мапи України, процес національно-культурного відродження, входження Церкви як соціального інституту у складний процес взаємин з іншими суспільними установами, набуття принципу свободи совісті та загальної рівності всіх релігій, зростання віросповідної активності громадян, відкритість нашої країни світовому досвіду побудови толерантних відносин тощо.

Загалом для розвитку мультирелігійної мережі в Україні немає таких перепон, як, наприклад, у Російській Федерації. Відтак, українське суспільство можна вважати толерантним. Отже, оцінюючи сучасний стан міжконфесійних відносин в Україні, незважаючи на складну економічну, політичну, соціокультурну ситуацію та глибокі проблеми із самоідентифікацією громадян, можемо говорити про загальнозначущі зміни цінностей і пріоритетів, на фоні яких чітко простежуються позитивні, а головне – перспективні зміни.

Серед них особливо помітними є: рух у міжконфесійних відносинах у бік налаштованості на толерантність і терпимість до позиції іншого; готовність більшості конфесій до переговорів з основних проблем і конструктивного діалогу; значне нормативне врегулювання деяких складних питань; активізація повернення конфесій до правового шляху вирішення спірних проблем, наприклад: через цивільні суди, зростання прозорості міжконфесійних відносин і широке висвітлення їх діяльності у засобах мас-медіа, зокрема й закордонних ЗМІ [219, с. 52].

Варто відзначити, що всі християнські конфесії (а це більше 90% загальної кількості) впевнено свідчать, що людина створена за образом і подобою Божою. Отже, визнання пошани до неї є визнанням самого цього

Образу в ній. Абсолютна більшість українських церков засуджує дискримінацію релігійну, расову чи національну [29, с. 438].

Якщо говорити про світовий досвід у подібних ситуаціях, то можна помітити, що упродовж останніх років створено низку значних міжнародних релігійних груп, організацій, асоціацій, товариств, що намагаються певним чином регулювати міжконфесійну ситуацію у світі. Найвпливовішими серед них є: Рада парламенту світових релігій, Міжнародний міжрелігійний центр, Міжнародна асоціація за релігійну свободу, Світова спілка міжрелігійних рад та ін. [211, с. 115].

Правові гарантії для стабілізації та гармонізації міжконфесійних відносин налагоджуються і в Україні. Конкретними кроками, що гарантують практичну реалізацію прав на свободу совісті та релігії є створення законодавчої бази. Через реальні чинні закони створюються умови для рівнозначного функціонування українських конфесій [41, с. 136].

Очевидно, що цьому сприяють Конституція (1996 р.), а також Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" (1991 р.) зі змінами та доповненнями 2012 р. Сьогодні цей Закон гармонійно співвідноситься з усіма принципами міжнародної демократії, які зафіксовані в правових документах стосовно свободи віросповідань. Він включає в себе принципові положення заключного документа Віденської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Серед його основних положень можна виокремити такі: по-перше, Закон утвердив свободу релігії, тобто будь-яка релігійна організація має право бути зареєстрована; по-друге, Закон не констатує рівність усіх громадян перед українським законодавством, незалежно від їх віросповідання. Крім того, Закон забезпечує і рівність усіх релігій та віросповідань. У принципі закон не накладає певних обмежень на місіонерську роботу, зокрема й закордонних місій, проте часто це викликає негативну реакцію з боку традиційних історичних церков. Важливо, що цей документ декларує повне відмежування держави від церкви, що означає невтручання першої у внутрішні справи другої.

Відзначимо й інше. Жодних кроків, пов'язаних із вирішенням проблем порушення свободи совісті після прийняття "Закону...", не було. У нашій державі відсутній системний моніторинг порушень у цій сфері. Велика кількість грубих адміністративних правопорушень у сфері свободи совісті залишається поза увагою судів і силових структур.

Водночас, церква абсолютно не повинна втручатися в політичні процеси в країні. Де-факто, останні два пункти не виконуються в нашій країні. Як держава, так і церква активно втручаються у справи один одного, що значною мірою негативно відбивається на міжконфесійних стосунках. Насамкінець зауважимо, що Закон відмежовує освіту від Церкви, проте дозволяє кожній із них створювати власні конфесійні духовні заклади. А у світських ВНЗ читають окремі курси, наприклад "Релігієзнавство". У школах значною мірою введено предмет "Християнська етика", можливі деякі інші факультативи та курси [103, с. 58]. Отже, Закон постає вагомим державним регулятором як міжконфесійних, так і державно-церковних відносин.

Загалом Церква й держава повинні дотримуватися цілковитої взаємної автономії, але водночас це не забороняє плідної співпраці в царині служби людині. Це стосується соціальної допомоги, благодійництва, опікування медичними закладами, просвітництва та інше [53, с. 502].

Вагому діяльність проводять і вітчизняні філософи та релігієзнавці для впровадження імперативів толерантності в життя та налагодження міжконфесійного діалогу. Особливу увагу вчені приділяють улаштуванню відносин між найбільшими церквами України. Безперечно, ними сьогодні є православ'я та УГКЦ.

У цьому контексті необхідно зупинитися на двох основних документах, що стосується питання християнської єдності. Значення прийняття цих документів переоцінити неможливо, адже вони окреслюють тактику можливої політики щодо інших християнських релігійних організацій з боку Української православної церкви (Московський патріархат) та УГКЦ. Ідеться про "Основні принципи ставлення Російської Православної Церкви до

інослав'я", прийняті Ювілейним Архієрейським собором РПЦ [149], а також про Концепцію екуменічної позиції Української Греко-Католицької Церкви, схвалену Синодом єпископів УГКЦ [109, с. 36–42]. Очевидно, що другий документ дещо ширший за темою, проте сама суть екуменізму неможлива без розгляду питання ставлення до інших релігій, що дає змогу певною мірою порівняти положення названих вище документів щодо налаштування діалогу з іншими церквами [181, с. 91].

Прийняття подібних документів надзвичайно актуальні в плані налагодження міжконфесійного діалогу. Очевидно, що ці церкви здійснюють власне служіння на поліконфесійному та поліетнічному пострадянському просторі в тісних взаємозв'язках з іншими релігіями. Тому ці документи просто необхідні для керівництва церковній ієрархії у веденні діалогу з представниками "інших" релігійних організацій. Можна відзначити, що з певної позиції, обидва документи є своєрідним підведенням підсумків будівництва міжконфесійних відносин у минулому, а з іншого боку – це констатація їхньої нинішнього стану. Проте основним є офіційне визначення векторів побудови майбутніх міжрелігійних стосунків. Беззаперечно, що як "Основні принципи...", так і "Концепція..." мають програмний характер, але це вже вагомий крок до вибудовування офіційної позиції найбільших церков, представлених в Україні для гармонізації міжконфесійних відносин, адже акцент зроблено на необхідності мирного діалогу з іншими церквами на багатосторонній основі толерантності.

Важливу роботу в намаганні налагодити міжконфесійний діалог здійснює і РКЦ. Не випадково на Другому Ватиканському Соборі було прийнято 16 документів (9 декретів, 4 конституції та 3 декларації). Вони, безсумнівно, сприяли офіційно-церковному формування загальних принципів співпраці та конструктивного діалогу між християнами та з представниками інших релігій [15, с. 88].

У зустрічі Київського митрополита Володимира (Сабодана) та державного секретаря Ватикану кардинала Тарчіціо Бертоне, яка відбулася в

Україні в червні 2008 р., обидві сторони підкреслили "позитивний момент міжконфесійного діалогу" та необхідність просування цією ж дорогою заради "спільного проголошення Євангелія" [89, с. 5].

Що ж стосується інших конфесій, то українські протестантські церкви переважно прагнуть будувати свої відносини з представниками інших конфесій, особливо християнських, на основі відкритості та толерантності. Важливий приклад демонструє практика вже згаданої УГКЦ, яка знайшла компроміс у формі унії та зберегла національну ідентичність за тих складних умов. Римо-католицька церква на II Ватиканському Соборі прийняла епохальну декларацію "Про ставлення до нехристиянських конфесій", а також принципи побудови стосунків з іншими конфесіями виявились в енцикліці Іоана Павла II, "Посланні Європейським єпископам про відносини між католиками і православними в новій ситуації, що склалася в Центральній і Східній Європі" (1991р.) [75, с. 411].

Відзначимо, що представники українського християнства трьох його гілок віддають перевагу не унійній моделі поєднання, що б призвело до уніфікації релігії та зникнення особливостей кожної з них, а екуменічній. Це підтверджується даними соціологічного дослідження відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України [248, с. 22 – 23]. Саме зі становленням екуменічного руху (про що йтиметься далі) можна пов'язувати сподівання на подальшу гармонізацію міжконфесійних відносин в умовах українського державотворення.

Результати соціологічних досліджень дають змогу зробити висновок про зростання рівня толерантності в населення, що сприяє гармонізації міжконфесійних відносин. Важливо, що саме серед представників великих церков, наявних в Україні, рівень толерантності є високим [180, с. 48].

Для зниження рівня конфліктності необхідні конкретні кроки як у теоретичному, так і в практичному вимірі. Проте "Основні принципи..." РПЦ, "Концепції..." УГКЦ, декрети II Ватиканського Собору РКЦ та інші документи не будуть мати ніякої ваги, поки вони не будуть реалізовані на

практиці. Гармонізація міжконфесійних відносин на засадах толерантності потребує значних зусиль як з боку держави, так і з боку самих церков. Це мають бути комплексні заходи із чітко визначеною структурою дій, що призведе до мінімізації та усунення ризиків конфліктогенності в українському суспільстві. Лише в умовах налагодження атмосфери довіри може бути побудований конструктивний діалог, який є основою налагодження міжконфесійного співжиття в українському соціумі.

Очевидно, що багато в такому питанні залежить від самих ієрархів церкви, Предстоятелів і глав церков, проте духовенство та миряни не мають стояти осторонь цього процесу, адже ієрархи лише приймають певні документи, а втілювати їх у життя мають якраз клірики та прості віруючі.

Сьогодні Українська держава також не залишається осторонь процесу налагодження міжконфесійних відносин, свідченням чого є прийняття Закону "Про свободу совісті...", проведення різних конференцій і зустрічей. Вища влада підтримує конструктивні намагання релігійних лідерів і пропагує утвердження ідеї плюралізму в нашому суспільстві. Але не завжди чиновники дотримуються принципу невтручання у внутрішні справи Церкви, чим інколи порушують законодавство щодо свободи совісті та релігійних організацій [9, с. 67].

Про високий рівень політизації релігії говорить переважна більшість вітчизняних учених, що вже зазначено. Це є конфліктогенним і дестабілізуючим фактором нашого суспільства. Постійний тиск із боку місцевих чиновників і державної влади загалом, особливо напередодні виборів, інколи порушує відносно вибудовану гармонію між конфесіями в певних регіонах країни. У таких умовах суперництво із суто церковної площини переходить і в політику, адже за кожною з конфесій стоять не лише звичайні віруючі, але і впливові чиновники чи політичні сили. Відтак, боротьба стає не канонічно-догматичною, а перетворюється на політично-економічне протистояння з релігійним підґрунтям [32, с. 128].

Проаналізуємо дані соціологічного дослідження, проведеного в 1998 р. Українським науково-дослідним інститутом, яке свідчить про низький показник релігійності населення. З одного боку, віруючими себе вважають більше половини респондентів, проте регулярно відвідують храми лише 6%. Це означає, що більшість "віруючих" є мало релігійно свідомими. Відтак, міжконфесійна боротьба їх цікавила б значно меншою мірою. Проте релігійний конфлікт часто підживлюється певним політичним гаслом, що виливається в серйозне протистояння з релігійним мотивом [32, с. 4].

У контексті намагання держави гармонізувати державно-церковні та міжконфесійні відносини можна згадати про ініціювання нею створення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), результатом роботи якої стало підписання в 1997 р. "Меморандуму про неприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах".

Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) була створена як міжрелігійний консультативний і дорадчий орган. Сьогодні до складу Ради входить 19 віросповідних напрямків. Вони охоплюють близько 95% усієї релігійної мережі України. Ця організація поступово починає виконувати роль координатора міжрелігійних стосунків. ВРЦіРО могла б постійно моніторити та виявляти правопорушення в галузі свободи совісті. Зі свого боку держава повинна адміністративно реагувати на певне недотримання законодавства в цій царині. ВРЦіРО є представницьким консультативно-дорадчим органом, який створений для поєднання зусиль громадянських і релігійних організацій, а також для здійснення міжконфесійного та державно-церковного діалогу [35, с. 25 – 26].

Приклад роботи ВРЦіРО – це звернення до українського народу з приводу ситуації в Україні, яка склалася у 2013-2015 рр. [66, с. 15].

Більшість лідерів церковних об'єднань позитивно оцінюють роботу цієї організації. Її основним здобутком вважають повну незалежність від державних органів влади та політичну незаангажованість [251, с. 144].

Вагомим міжцерковним органом є Українська міжцерковна рада (УМР), яка була створена в травні 2003 р. Її мета – захист і представництво інтересів християнських конфесій, пропагування християнських принципів і вплив на суспільство для поширення християнства. У стадії формування перебувають Всеукраїнська рада християнських церков (ВРХЦ) і Духовна рада України. Чинними є також Нарада представників християнських церков України (Нарада Церков), Рада євангельських протестантських церков України, Рада представників духовних управлінь і центрів мусульман України при Державному комітеті у справах національностей та релігій [180, с. 61].

З боку держави з цими міжрелігійними утвореннями співпрацював Державний орган у справах релігій, який був ліквідований Указом Президента України № 1085 від 9 грудня 2010 року. Його функції та повноваження передані до Міністерства культури, а реєстрацію та статистику здійснює реєстраційна служба України, хоча реєстрацію статутів релігійних громад дублює Міністерство юстиції.

Відомо, що Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій відновить свою роботу. Вона була створена у 2008 р. як консультативно-дорадчий орган при Кабінеті Міністрів України. Комісія діятиме як міжвідомчий орган у складі представників міністерства та ієрархів Церкви. Основними її завданнями є сприяння координації дій органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій і підготовка пропозицій стосовно формування та реалізації державної політики у сфері державно-церковних відносин. Останнього разу засідання Комісії проводилося в жовтні 2012 р. [104].

Із травня 2009 р. функціонує також Громадська рада при Міністерстві охорони здоров'я України з питань співпраці з Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій. Діє ще Науково-консультативна рада з питань релігії та національностей.

У рамках гармонізації державно-церковних відносин окремо варто наголосити на діяльності чинного з червня 1996 р. Круглого столу "Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин". Його учасниками є представники найбільших церков України, а координатором – Центр Разумкова. З ініціативи представників Круглого столу розроблено важливі проекти та документи, зокрема проект "Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах" у 1997 р. Іншим важливим досягненням Круглого столу є проект Концепції державно-конфесійних відносин в Україні (2004–2010 рр.), прийняття якої повинно сприяти наближенню до європейських стандартів вітчизняних державно-церковних відносин.

Основними положеннями, які сприяють гармонізації міжконфесійних і державно-церковних організацій, є "щире сповідування християнських принципів миру, злагоди, братерської любові, маючи в серці заповіт Євангелія "якщо можливо, будьте в мирі з усіма"" (Римл. 12, 18). Не використовувати будь-які силові дії для вирішення чи врегулювання міжконфесійних проблем, особливо тих, які стосуються церковного майна. Категорично неприйнятним є силові захоплення храмів.

Неприйнятними також є й висловлювання в ЗМІ в дусі міжконфесійної нетолерантності та розпалювання ворожнечі між релігіями. У результаті, було вирішено розв'язувати всі спірні питання тільки шляхом переговорів відповідно до державних законів на основі взаємної толерантності та християнської любові [128, с. 63].

Окремо слід наголосити, що створена низка міжконфесійних місцевих рад, наприклад, "Мир – дар Божий", яка діє в Криму, для налагодження діалогу між християнством (переважно УПЦ) та ісламом. Також діє Фундація духовного єднання України, яка досягла результату в 1998 р., коли було підписано Меморандум між УПЦ КП та УАПЦ [215, с. 31]. Об'єднання не відбулося через церковно-політичні та економічні непогодження, але це була спроба на шляху до гармонізації міжконфесійних стосунків в Україні.

Для налагодження братніх стосунків була створена православно-католицька "Студійна група Київської церкви". Ця комісія мала на меті відновити "братську любов" і побудувати конструктивний діалог за засадах взаємної поваги та толерантності. Були спроби патріарха Мирослава створити схожі комісії і з Російською православною церквою [132, с. 46].

До значущих міжнародних інституцій варто віднести створену з ініціативи Івана Павла II і Вселенського патріарха Димитрієса I Змішану міжнародну комісію з теологічного діалогу між православною та католицькою церквами [249, с. 97]. Важливою була діяльність міжнародної комісії з богословського діалогу між РКЦ і Помісними православними (Балтимор, 2001 р.).

Серед позитивних зрушень у бік гармонізації міжконфесійних та державно-церковних відносин можна назвати й відзначення щорічного Міжнародного дня толерантності 16 листопада. Така дата вибрана у зв'язку з тим, що саме в цей день члени ЮНЕСКО прийняли Декларацію принципів толерантності. Донесення принципів толерантності є особливо актуальним в епоху, коли віруючі різних конфесій у всьому світі постійно відчують певні утиски через власні релігійні переконання чи етоконфесійну належність. День толерантності покликаний донести ідею мультикультуралізму.

Необхідно констатувати, що широкомасштабно на рівні держави або цілих релігійних організацій ніяких конкретних заходів не спостерігаємо, хоча окремі місцеві чиновники чи представники різних конфесій все ж проводять певні заходи. Зокрема, у Дніпропетровську приклад толерантності демонструють релігійні організації. Місцеві християни, іудеї, мусульмани, кришнаїти та інші збираються не для дискусії, а заради налагодження міжконфесійних стосунків [159]. Крім того, організовують різноманітні шкільні та університетські конкурси, "Тижні виховання віротерпимості" тощо [137].

Заслуговує на увагу організація "круглих столів" та міжконфесійних конференцій. Один із таких заходів відбувся у 2013 р. з ініціативи

мусульман, на якому представники ісламу розповідали про власний підхід до вирішення соціальних проблем [20]. Проте всі ці заходи є лише поодинокими прикладами, а на рівні державно-церковних відносин Міжнародний день толерантності проходить практично непомітним.

Зазначимо, що певні міжрелігійні конференції все ж проводяться. Наприклад, 13 вересня 2013 р. у Києві відбувся круглий стіл "Значення християнської віри у формуванні екологічної культури та відповідальності"; 4 жовтня 2012 р. у Ялті відкрилася Міжнародна наукова конференція "Мистецтво співіснування християн. Уроки історії та виклики сучасності" [160]. 2013 р. у Варшаві розпочала роботу Міжнародна конференція "Примирення в Центральній і Східній Європі. Нові виклики" [166].

Необхідно згадати про Тиждень молитов, який кілька років поспіль відзначають в Україні. У 2014 р. він тривав із 18 по 26 січня й закінчився служінням міжконфесійного молебню, який очолив глава УГКЦ. Під час спільних заходів християни мають розмірковувати про необхідність діалогу та можливі шляхи подолання розколів і ворожнечі між різними конфесіями [21].

Що стосується інших реальних кроків у бік гармонізації міжконфесійних і державно-конфесійних відносин, то можна навести кілька прикладів. На одній із зустрічей Л. Кучми з ВРЦіРО в 1999 р. Президент наголосив на необхідності налагодження взаємовідносин між релігійними організаціями та освітніми закладами (школами й університетами), а також з української армією. Ініціатива глави держави була підтримана головою Державного комітету у справах релігії В. Бондаренко. Учений заявив, що релігію в школах уже й так викладають, тому необхідно певним чином або вдосконалити законодавство, або перебудувати наявні на той момент відносини між релігією та школою [217, с. 31].

Стосовно ситуації на Майдані 2014 р. варто відзначити, що реакція церков була прогнозованою та поміркованою. Більшість українських конфесій закликали до миру, посилення молитви, ненанасильства та

толерантності. На Майдані виникло та утвердилося нове поняття "наша українська церква" [124, с. 46], але певного подальшого розвитку та втілення в життя ця ідея не отримала. У засудженні влади після побиття студентів усі великі церкви в Україні були одностайними.

Вагомим кроком на шляху до налагодження міжконфесійних взаємин стало підписання Меморандуму в Рівному (листопад 2014 р.) представниками п'яти конфесій. Уперше за історію незалежної України ієрархи різних релігійних організацій офіційно погодилися створити робочу групу, яка напрацювала механізм об'єднання конфесій.

У документі зазначено, що всі православні церкви Рівненської області визнають і моляться за цілісну та єдину Україну, що вони виступають за створення Української Помісної православної церкви, засуджують розпалювання міжрелігійної ворожнечі та захоплення православних храмів однієї конфесії іншою. Меморандум підписали керуючий Сарненською єпархією УПЦ митрополит Анатолій, керуючий Рівненською єпархією УПЦ митрополит Варфоломій, керуючий Рівненською єпархією УПЦ-КП митрополит Іларіон, керуючий Рівненсько-Волинською та Таврійською єпархіями УАПЦ митрополит Макарій, правлячий єпископ Луцького екзархату УГКЦ Йосафат, голова Рівненської ОДА Сергій Рибачок [220, с. 4].

У середині 1990-х рр. предстоятель УПЦ митрополит Володимир в одному зі своїх інтерв'ю заявив, що вірні його церкви не стоять на позиції крайнього консерватизму. Він намагається вести широкий діалог від ВРЦіРО до двосторонніх консультацій як із владою, так і з іншими конфесіями. Водночас митрополит засудив політизацію церкви [33, с. 42].

У 2014 р. місцеблюститель митрополичої кафедри УПЦ митрополит Онуфрій підтвердив думку Володимира (Сабодана) про відданість вірних православних церков мирним і правовим шляхам урегулювання як суспільно-політичної кризи, яка склалася в державі, так і міжконфесійних відносин [73].

Більшість релігійних лідерів засуджують політизацію церкви. Церкві варто виконувати лише власні функції й не втручатися в політику. Лише в

Господі всі єдині, а коли така ідея підмінюється політикою й виникають різні колізії, треба поважати ближнього з його вже сформованим світоглядом, із його принципами – саме це стане фундаментом майбутньої єдності.

Провідний ієрарх Римо-католицької церкви в Україні єпископ Києво-Житомирської дієцезії Станіслав Широкоградюк стверджує, що сьогодні в Україні склалися найоптимальніші умови для розвитку католицизму та інших релігій за всю її історію [251, с. 133].

Важливим практичним кроком для гармонізації міжконфесійних відносин є налагодження внутрішньоправославного діалогу. Одним із важливих зрушень у цьому напрямку було створення змішаної комісії з діалогу УПЦ з УПЦ КП та УАПЦ. Одне із засідань Комісії відбулося 26 березня 2014 р. На ньому було розглянуто "Звернення Архієрейського Собору УПЦ КП" від 11 березня 2014 року та намічено формат майбутнього діалогу з УПЦ КП та УАПЦ. Усі учасники зустрічі заявили, що метою діалогу має бути подолання церковного роз'єднання в Україні.

Водночас члени комісії визнали за необхідне вивчити досвід подолання церковних розділень в інших Помісних Церквах, щоб урахувати його в реаліях України. Окремо зазначено, що ведення діалогу означає припинення ворожнечі та протистоянь між церквами. Усі подальші конфлікти між ними будуть вирішуватися тільки мирним та правовим способом [27]. Варто нагадати, що перша робоча зустріч раніше створеної такої комісії відбулася у вересні 2009 р. За її результатами було підписано Протокол, а також голови робочих груп звернулися до преси з офіційними заявами [105].

Активно розвивається діалог УПЦ і РКЦ. 19 липня 2013 р. митрополит Володимир у Києво-Печерській Лаврі прийняв Голову Італійської єпископської конференції кардинала Анджело Баньяско. Його супроводжував Апостольський Нунцій в Україні архієпископ Іван Юркович із двома католицькими священнослужителями [50].

Продовженням діалогу стала участь в урочистих заходах із нагоди інтронізації Папи Римського Франциска. Крім Вселенського патріарха

Варфоломія, від РПЦ був присутній митрополит Волоколамський Іларіон, а від УПЦ – митрополит Бориспільський Антоній і митрополит Феодосійський Платон [150]. Митрополит Володимир (Сабодан) у своєму вітальному листі з нагоди обрання Франциска на Святий Престол наголосив на необхідності подальшого мирного діалогу між православ'ям і католицизмом.

Налагоджуються офіційні стосунки й УПЦ з УГКЦ. 23 серпня 2013 р. відбулася зустріч між Предстоятелями цих церков, під час якої митрополит Володимир привітав Святослава Шевчука з обранням на посаду глави УГКЦ. Підкреслено необхідність примирення вірних обох Церков, плідну співпрацю та домовлено про майбутнє мирне вирішення проблемних питань [161].

Важливими були зустрічі представників православних церков із єврейськими общинами. Зокрема, у 2012 р. відбулася зустріч із основним раввином Києва та України Яковом Дов Блайхом. А 7 грудня 2013 р. в Українському домі відбувся прийом із нагоди відзначення Міжнародного дня солідарності з палестинським народом, на якому були представники найбільших церков України [28].

Як приклад налагодження співпраці між церквами можна навести введення до наукової програми такого предмета, як "Екуменізм", у Львівській вищій духовній семінарії св. Йосипа (РКЦ). Крім свого основного призначення, цей предмет є певною формою навчання співпраці з представниками інших християнських церков, причому така екуменічна співпраця в науці та навчанні займає почесне місце в початкових програмах богословської освіти. На рівні вищих студій співробітництво існує між фахівцями, які обмінюються й діляться своїми дослідженнями зі знавцями інших церков і церковних спільнот [34, с. 57]

Загалом про характер державно-церковних стосунків і ставлення влади до окремих конфесій можна говорити за певними показниками. Насамперед це розвиток і перспективи державно-церковного діалогу; законодавче забезпечення, а головне – його дотримання, права і свободи віруючих і релігійних організацій загалом; участь церковних ієрархів у державних

заходах, а також відвідування богослужінь першими особами держави, вітання один одного з церковними чи державними святами.

Що стосується власне діалогу між державою та Церквою, то можна відзначити такі позитивні кроки. Передовсім це діяльність Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій України, яка репрезентує понад 90% усіх релігійних організацій держави [180, с. 54]. Наступний важливий крок – це регулярне здійснення зустрічей і круглих столів (у рамках ВРЦ і приватні). Вагому роль тут відігравав державний орган у справах релігії. Подібні міжцерковні ради створені при більшості державних обласних адміністрацій.

Важливо те, що при міністерствах та інших державних установах створюються різноманітні дорадчі органи (громадські ради з питань релігії). Сам факт їх існування свідчить про позитивну динаміку розвитку державно-церковних відносин, що сприятиме їх гармонізації.

Водночас, уже саме прийняття Меморандуму також свідчить про позитивні зміщення в державно-церковних відносинах. У документі мова йде про повне невтручання держави у справи церкви, заборону розділення релігій за етноконфесійною чи мовною ознакою. А також важливим завданням у площині відносин між державою та церквою президент Л. Кучма визначив реалізацію найкращих умов для здійснення душпастирської місії Церкви [180, с. 56 – 57].

Що стосується участі Церкви в заходах державного рівня, то практика запрошення представників різних церков (переважно членів ВРЦіРО) була започаткована в кінці 1990-х рр. Це свідчить про зниження напруженості в міжконфесійних відносинах. На офіційних церемоніях ієрархи різних церков збираються разом, що демонструє налагодження й державно-церковних відносин загалом. Цим держава визнає поліконфесійність країни й демонструє рівнозначне ставлення до різних релігійних організацій. З часом така практика стала константою проведення подібних офіційних зустрічей і прийомів. Як приклад однієї з перших таких гучних церемоній за участю всіх

конфесій стала інаугурація Л. Кучми в 1999 р. Це було символічне благословення представників різних церков новообраному Президенту. А у 2002 р. було видано офіційний Указ Президента, який установив обов'язкову присутність глав церков у Софії Київській для благословення новообраного Президента [163].

Суспільне ж ставлення до такої практики можна оцінювати по-різному. Зокрема, 40% громадян негативно ставляться до привселюдного виявлення релігійності главою держави, натомість позитивно це оцінюють всього 21% [180, с. 60].

Загалом така практика свідчить про свідоме визнання державою поліконфесійності країни й вияв рівнозначного ставлення до представників різних конфесій. До 2010 р. першим особам держави вдавалося явно не виражати власні релігійні переконання та однаково спілкуватися з представниками різних церков, що часто виливалося у відвідування державними чиновниками богослужіння різних конфесій у дні великих релігійних свят.

Навіть одна з урядових нарад напередодні Великодніх свят була присвячена саме присутності представників Уряду в храмах найчисленніших християнських церков. Усе наведене вище яскраво свідчить про значний рівень гармонізації як міжконфесійних, так і державно-церковних відносин на засадах поваги та визнання багатоконфесійності нашої країни.

Очевидно, що просто визнати етнічне розмаїття, культурний чи конфесійний плюралізм та надати їм право на власну самоідентифікацію – це лише половина справи. Для забезпечення існування дійсного принципу мультикультуралізму необхідно забезпечити доступ представників різних церков до загальнодержавних процесів, а тому вони мають займати рівноправні позиції. Різні конфесії мають різне значення в суспільстві та інший вплив на чиновників усіх рівнів. Зрозуміло, що не можна порівняти за потужністю, кількістю чи матеріальним забезпеченням, наприклад, УПЦ та Вірменську Апостольську церкву. Проте всі конфесії, як і всі люди, прагнуть

до визнання власних думок, позицій і переконань. Тому через імперативи толерантності можна досягнути бажаної гармонізації міжконфесійних відносин, за якої будуть панувати довіра, повага та симпатія [189, с. 22]. Саме з метою рівнозначного доступу до представників влади та регулярного міжособистісного спілкування між главами церков було створено низку впливових всеукраїнських міжрелігійних організацій і груп.

Про гармонізацію міжконфесійних відносин свідчить той факт, що до православ'я, яке становить більше 50% релігійних громад країни, негативно ставиться лише 6,8% громадян. Що стосується інших релігій, то ставлення до них переважно байдуже [180, с. 47].

Для майбутніх конструктивних міжконфесійних стосунків необхідне визнання рівності, суверенності переконань, визнання права іншого на власне розуміння проблеми, свої погляди та орієнтири, а також відмова від монополізації релігійної істини [192, с. 180]. У своїй суті ці питання – основні критерії гармонізації міжконфесійних і державно-конфесійних відносин.

Толерантність є тим базовим імперативом, який сприяє досягненню гармонії та мирного взаємовигідного співіснування різних груп в одому українському суспільстві. Водночас вона виступає орієнтиром і вагомою соціальною цінністю, що забезпечує національно-державну ідентичність [125, с. 246]

Гармонізація міжконфесійних відносин можлива, але лише за умови аполітизації релігійного життя, виведення церкви з політичних ігор і конфесійних міжусобиць. Це повинно стати фактором консолідації майбутнього суспільства. Проте сьогодні вітчизняні науковці неодноразово наголошують на тому, що релігія в сучасній Україні поки що відіграє дестабілізуючу, а не конструктивну роль. Консолідувати народ на релігійному підґрунті сьогодні неможливо. Крім того, надмірне втручання держави в подальший перебіг релігійних подій може призвести до майбутніх розколів і ворожнечі й так не в монолітному суспільстві [192, с. 118].

Необхідність гармонізації міжконфесійних відносин виникає з почуття загальнолюдського блага. Адже ніхто не прагне ворожнечі чи конфліктів, зокрема релігійних. Толерантність до "інакшості" – єдиний вихід у такій ситуації [252, с. 121]. Моральний інтелект людини ХХІ ст. обмежує агресивність власної природи з метою самозбереження. Рівень загального добробуту у світі стає дещо вищим. Як результат – у країнах із високим матеріальним достатком рівень толерантності значно вищий. А на плацдармі міжконфесійної згоди досягнути консенсусу у складних ситуаціях значно легше.

Отже, лише бажання до розуміння та взаємоповаги здатні забезпечити мирне майбутнє нашого народу. Толерантність – це не лише вчинки та терпляча згода, це не абсолютне й беззаперечне прийняття та примирення з агресією чи злочином. Проте в умовах глобалізації конфесійна толерантність – це запорука стабільності та розвитку. Тому кожен має замислитися над питанням поваги та визнання іншого, що, зі свого боку, призведе до толерантизації на рівні громад і конфесій.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що толерантність із різних сфер життя зміщується у сферу духовного й пов'язується з концептуально-світоглядним оформленням ідей миру та співіснування. Загальний процес пошуків порозуміння в поліконфесійному житті України варто спрямувати не на "переінакшення" одних іншими, а на встановлення паритетного діалогу на засадах взаємоповаги та толерантності. Проте лише в окремі історичні періоди толерантність загалом поступалася релігійним протистоянням.

Важливо, щоб саме зараз у мультикультурній Україні її мешканці не забули заклик Господа до братерської любові, оскільки жодна релігія світу не пропагує насилля, ненависть і неповагу до представників інших церков. Необхідно, щоб лідери релігійних організацій не відстоювали винятковість власної церкви, а усвідомили свою відповідальність перед народом і завжди пропагували повагу, мир і толерантне ставлення до "іншого". Сьогодні впевнено можна говорити, що в історії становлення міжконфесійних

відносин чітко простежуємо тенденцію їх гармонізації. Це виявляється в зниженні агресивності, у способах чи формах ведення взаємодії між церквами. Очевидно, що релігія, як потужний соціальний інститут, до якого ступінь суспільної довіри традиційно високий, відіграє значну позитивну роль у формуванні української нації.

Отже, гармонізація міжконфесійних і державно-конфесійних відносин постає необхідною умовою налагодження мирного співіснування в ситуації вже сформованого мультикультурного українського суспільства. Серед пріоритетних завдань держави має бути зміцнення державно-церковної співпраці, особливо в галузі просвітницької, місіонерської, соціальної та благодійної роботи. При цьому необхідно суворо дотримуватися принципів українського законодавства, які гарантують рівні права та умови для всіх конфесій, представлених на українському просторі. Порушення ж цього паритету може призвести до загострення та розгортання нових міжконфесійних протистоянь.

Висновки до розділу 2

Світоглядний і релігійний плюралізм уже притаманний українському суспільству, тому необхідно шукати модель співіснування різних конфесій задля збереження миру.

Переваги мирного співіснування очевидні, проте не всі погоджуються жити згідно з принципами толерантності. Толерантизація міжконфесійних відносин є базовим імперативом цивілізаційного поступу України. Вона покликана забезпечити мирне співіснування в сучасних умовах поліконфесійності та налагодити конструктивний діалог між представниками різних етноконфесійних груп. Світ стає більш конфліктним, а це потребує пошуку шляхів подолання такого стану, а вихід можливий лише за умови

затвердження категорії толерантності як базової цінності. Відтак, зробимо такі висновки.

1. Толерантність – це не пасивне співжиття, а активна дія, це прагнення зрозуміти та бути зрозумілим "іншим". Справжня толерантність повинна базуватися на певних принципах – імперативах, які становлять її ядро. Наприклад, неможливо уявити толерантність без компромісу, мирного співіснування, християнської любові, конструктивного діалогу, готовності вислухати іншого, невтручання у справи іншого, взаємної поваги тощо.

Діалог, що ґрунтується на імперативах толерантності, поступливості та взаємоповаги у контексті сучасних міжконфесійних та державно-церковних відносин в Україні, в умовах наявності релігійного плюралізму, постає фундаментальною умовою для досягнення міжконфесійного примирення та зниження напруги в суспільстві. Сьогодні необхідно шукати шляхи та можливості мирного співіснування. Єдиний варіант – толерантне ставлення.

2. У результаті трансформації конфесійної структури українського суспільства станом на 1 січня 2015 року в Україні діє понад сто віросповідних напрямків і проживають представники десятків різних етнокультурних груп та національностей. Відтак, майже 34 тис. релігійних громад не можуть абсолютно безконфліктно діяти, але завдання толерантності – не створити уніфіковану релігію, а показати шлях до конструктивного діалогу та визнання.

Із 1991 року по 2015 рік конфесійна структура України зазнала серйозних ускладнень. Основними серед них є: стрімкий приріст релігійних організацій (більше ніж у три рази) та кількості етноконфесійних напрямків; відсутність методів державного регулювання міжконфесійних відносин; значний рівень політизації всіх релігійних процесів країни; недостатня кількість культових споруд; непрозора конкуренція конфесій, пов'язана зі штучним нарощуванням інституційної мережі. Отже, ці ускладнення призводять до ризиків міжконфесійних конфліктів.

Проблема міжрелігійних стосунків у найближчі роки в Україні вирішена не буде. Учені виділяють низку проблем, які ускладнюють як релігійну, так і політичну ситуацію в державі. До них належать православно-греко-католицький та особливо внутрішньоправославний конфлікти; термінова необхідність удосконалення законодавства щодо релігійних інституцій; регулювання державно-церковних відносин у соціальній та політичній сферах; повернення майна та культових споруд, зміщення боротьби між церквами з канонічно-догматичної площини на політично-економічну та багато інших. Єдиним можливим варіантом уникнення міжконфесійної ворожнечі є утвердження імперативів толерантності як способу гармонізації релігійної ситуації в країні.

3. Очікуваним результатом трансформації міжконфесійної структури на принципах толерантності є компроміс між церквами. Компроміс – це вже результат, який необхідно буде ще втримати, а з часом і примножити.

Для забезпечення мирного співіснування треба втілити постулат "від згоди до злагоди". Толерантність – це те, чого необхідно прагнути. Це має бути не просто ціль – це самоціль кожного. "Інший" повинен сприйматись як об'єктивно дана реальність, з якою нам необхідно мирно співіснувати та розбудовувати спільне майбутнє. Тоді віротерпимість зміниться справжньою толерантністю, зникнуть ризики втрати власної культурної ідентичності. Ідея мультикультуралізму стане невід'ємною частиною позитивного та поступального розвитку суспільства.

Позитивним є той факт, що, аналізуючи розвиток сучасної моделі конфесійного життя в Україні, можемо визнати на його нормалізацію та стабільний поступальний плин, основними ознаками якого є оновлення конфесійної мапи України, процес національно-культурного відродження, входження Церкви як соціального інституту у складний процес взаємин з іншими суспільними установами, набуття принципу свободи совісті та загальної рівності всіх релігій, зростання віросповідної активності громадян, відкритість нашої країни світовому досвіду побудови толерантних відносин

тощо. Очевидно, що цьому сприяють Конституція та Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації".

Зі свого боку, церкви приймають власні нормативні документи на зразок "Основних принципів ставлення РПЦ до інославі" та "Концепції екуменічної позиції УГКЦ". Дані соціологічних досліджень свідчать про на зростання рівня толерантності в населення, що сприяє гармонізації міжконфесійних відносин. Це оптимізує та додає впевненості в необхідності подальших теоретичних напрацювань у галузі толерантизації міжконфесійних відносин та їх подальшому практичному впровадженню.

Розділ 3. РОЗВИТОК МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ НА БАЗІ ІМПЕРАТИВІВ ТОЛЕРАНТНОСТІ

3.1. Етнодемографічний чинник толерантизації релігійно-конфесійних процесів у сучасній Україні

Релігійні зміни ХХІ ст. характеризуються значними протиріччями та конфліктами як у соціокультурному, так і в політичному та психологічному контекстах. Світові глобалізаційні процеси все частіше ставлять питання про зіткнення інтересів різних етнодемографічних груп. Трансформації старих та зародження нових геополітичних утворень змушують замислюватися над можливістю міжкультурних і міжнаціональних зіткнень. Вплив на перебіг геополітичних та етнодемографічних процесів релігійно-церковного чинника особливо став помітним у ХХ ст. Водночас, не можна стверджувати про односторонність такого впливу, адже як геополітичний та етнодемографічний фактори впливають на релігію, так і церковний фактор спричиняє значні зміни в етнодемографічних процесах, що відбуваються у світі, зокрема в Україні [52, с. 23].

Концепція С. Гантингтона змусила критиків теорії війни цивілізацій як визначальної конфліктної осі сучасного глобального розвитку визнати вагомість релігійного чинника й надати йому частину простору у своїх теоретичних конструкціях та власному розумінні сучасності. Передовсім ідеться не про здатність мобілізації великих, часом колосальних людських і матеріальних ресурсів під релігійними гаслами та силами релігійно-інституційних структур, а про вплив релігії на суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток суспільств і країн, на їх геополітичне та цивілізаційне самовизначення, тенденція до применшення ступеня якого ще порівняно недавно була очевидною, визнається дедалі ширше. Основні

цивілізації людської історії зазвичай міцно пов'язували себе з великими світовими релігіями; народи з тією ж етнічністю та мовою, але з різними релігіями здатні на братовбивство, як це трапилося в Лівані чи Югославії.

Отже, упродовж останніх років усе частіше привертають увагу етнодемографічний і геополітичний чинники міжконфесійних та внутрішньоцерковних відносин. Особливо гостро ці питання постають на фоні розбудови українського суспільства. Залишаються відкритими запитання щодо характеру їх впливу на націєтворчий, політичний та економічний розвиток держави, загальний стан суспільної моралі, стан взаємозалежності етнокультурної та геополітичної належності громадян, їх взаємозв'язок із релігійними трансформаціями. Трансформаційні процеси вилились у перехід від однієї форми державно-правового регулювання та соціально-економічної політики до іншої [24, с. 99].

Перед вітчизняними дослідниками постає питання про необхідність з'ясування причини і факторів, що зумовлюють конфлікти в етнодемографічних міжконфесійних відносинах. При цьому необхідно чітко усвідомити, що толерантність постає лише там, де є розуміння конфліктогенних чинників та намагання вирішити їх через конструктивний діалог, мирні переговори. Як правило, конфлікти спричинені етнодемографічними та геополітичними чинниками, базуються на певних непорозуміннях чи то певної історичної спадщини, чи то конкретних сучасних умов. Зі свого боку, ці непорозуміння приховані у свідомості людини, а не є реальністю. Основа непорозуміння – у реальному сприйнятті дійсності, у самоідентичності людини з певною групою індивідів чи релігійною організацією, у світоглядних основах людини, а не в об'єктивній реальності.

Загалом у світі сьогодні спостерігаємо зростання етнополітичних суперечностей у більшості країн і регіонів світу, особливо це помітно на фоні загострення культурно-цивілізаційних взаємин та вже усталених проблем, які пов'язані із самоідентифікацією громадян тієї чи іншої держави. У

значимості та важливості етноконфесійних чинників в епоху глобальних перетворень і військово-економічної експансії не сумніваються ні політики, ні вчені [75, с. 690]. Насамперед це стосується церков, які розташовані на території однієї країни, проте мають іноземну юрисдикцію. Етноконфесійна специфіка релігій, яка формується взаємодією її з етнічними чинниками, завжди постає як невід'ємний фактор розвитку нації.

Що ж стосується України в цьому питанні, то старі протиріччя, які не мали вирішення роками, а лише поглиблювалися, а також уже нові протистояння, які виникли вже в добу незалежності, створюють помітне коло проблем. Серед науковців і політиків сьогодні немає єдиного підходу до вирішення питання етнодемографічних колізій та їх ролі в релігійних трансформаціях. Аналізуючи генезу українських міжрелігійних протистоянь із більшою або меншою доказовістю можемо стверджувати належність до цього кола історичних факторів, похідних від них етнонаціональних, культурних і соціопсихологічних характеристик українського суспільства, тенденцій його розвитку в постсоціалістичних умовах та комплекс проблем, що визначають релігійно-соціальний дискурс України кінця 1980–1990-х рр.

Конфесійно-географічна мапа регіонів в Україні складалася упродовж п'яти останніх сторіч. Саме на ці роки припадає період бездержавності, постійних загарбницьких воєн, релігійної асиміляції та експансії, а також тривале перебування різних земель нашої сучасної держави під владою східних та західних імперій [251, с. 247]. Тому сучасна георелігійна ситуація в Україні характеризується надзвичайною складністю, мозаїчністю та динамічністю.

На території України сьогодні проживають представники понад 100 національностей. Отже, національні меншини нараховують близько 14 млн. людей, що становить 27 % населення країни. Очевидно, що вони репрезентують різні мовні групи, релігійні напрями та ідентифікують себе з різними етнонаціональними утвореннями.

Поява низки нових незалежних держав потягла за собою прагнення усамотійнення (або зміни юрисдикції) церковних інституцій у цих країнах. Насамперед це стосується православних церков, автокефалію яких сприймали як опосередковане визнання самостійності держави.

Прагнення пострадянських адміністрацій отримати додаткову опору для зміцнення національно-державної ідентичності, здобути знаряддя для передачі політичних ідей у тканину масової свідомості пояснюємо значною мірою актом історичної та психологічної легітимності цих адміністрацій.

Поліконфесійність України, незалежно від її історичної природи – чи стала вона закономірним наслідком церковних розколів та уній, чи закріпилася внаслідок процесів етнічної міграції і зростаючої мобільності етнічних груп і діаспор, чи постала на тлі різновекторного історичного розвитку окремих ареалів, котрі тривалий час входили до складу інших державних утворень, – призводить до більш або менш виразної регіоналізації країни за конфесійною ознакою. Об'єктивним наслідком етноконфесійної регіоналізації стає формування територій сильного домінування однієї з церков не лише в духовному, культурному, а й у політико-правовому сенсі, натомість інші церковні структури посідають місце другорядних, дискримінованих, а то й відверто гнаних. Підтримка та протекторат конфесії, яка домінує з боку місцевої влади, сприяння їй у вирішенні господарчих, майнових, фінансових, юридичних та інших проблем не тільки породжує реальну дискримінацію меншості, але й провокує серйозні конфлікти на цьому ґрунті [7, с. 218].

Дослідження сучасних суспільно-релігійних трансформацій дають підстави визначити вектори релігійних змін, що демонструє їх взаємозалежність із процесами глобалізації, соціальної диференціації, модернізації. Це ж стосується й віднайдення та встановлення індивідуальних чи групових ідентичностей, руйнації давніх культурних архетипів, їх одночасне відтворення у формі національних культурно-духовних традицій. Зокрема, переважна більшість віруючих, наприклад, Римо-

католицької церкви в Україні зберігають сьогодні свої історичні зв'язки з польською нацією та витоки з неї [251, с. 137].

Розкриваючи питання впливу етнодемографічного чинника на процес толерантизації міжконфесійних відносин в Україні, зауважимо про його нерозривний зв'язок із проблемою ідентичності громадян нашої країни. Уже усталене внутрішньодержавне протистояння Схід-Захід значною мірою відображено в релігійному житті країни. Зокрема, це стосується ідеологічного суперництва між "національно зорієнтованими церквами" та конфесіями, які нібито орієнтуються на Москву чи інші закордонні центри.

На думку багатьох дослідників, зокрема й К. Вергелеса, РПЦ на так званій "канонічній території", тобто в Україні, Молдові чи Білорусі, має більший вплив, ніж у Російській Федерації. Це створює додаткові проблеми поєднання релігійної та етнічної ідентичності, що може призводити до релігійних та політичних протистоянь [25, с. 17].

Етнічне самовизначення та ідентичність є одним цілим, яке ототожнює себе з конкретною культурою соціуму. До культурної ідентичності віднесемо такі обов'язкові елементи, серед яких – мова, писемні джерела, віра, лідери нації, її герої, спільні важливі дати та події, визначні пам'ятки та пам'ятники цієї етнокультури, символіка. Таку ж думку висловлює й російський учений Г. Тульчинський [216, с. 24].

Однак релігійна свобода не повинна протистояти релігійній ідентичності. Захист традиційної релігії, яка відіграла серйозну роль у формуванні національного обличчя, не може відбуватися через обмеження індивідуальних свобод. Крім того, гасло релігійної свободи не повинно бути інструментом руйнування традиційних культур та ідентичностей. Винайдення механізмів узгодження індивідуальних прав і прав спільноти в збереженні власної ідентичності має досить важливе значення для європейського розвитку XXI ст. [61, с. 108].

Підкреслюючи значення церковнослов'янського обряду як певного гаранта національної ідентичності на західних окраїнах української етнічної

території, не можемо не відзначити й таких деструктивних етнокультурних явищ, як москвофільство, політичне русинство, зорієнтованих на порушення цілісності українського народу, які значною мірою спиралися на інерційність мовно-культурних традицій. Особливо негативні наслідки мав симбіоз церковнослов'янської мови, москвофільства й політичного русинства в Закарпатській Україні, де він надовго пригальмував поширення нової літературної мови на основі живої народної й нового етноніма "українці".

Після здобуття державної незалежності Україна отримала реальну свободу дій у галузі релігійного життя країни. Проте, вірогідна ситуація склалася так, що етнорелігійні групи не мали реальної можливості співпраці та налагодження конструктивного діалогу, це було схоже на заповнення вільного релігійного простору власними адептами. Відтак, кожен з церков більше хвилювала проблема особистого кількісного зростання та інституалізації, а вже потім ішлося про співвідношення представників різних етнодемографічних груп між собою [87, с. 95].

Етнодемографічний чинник безпосередньо залежить від етнонаціональної та етноконфесійної ідентичності громадян та їхнього індивідуального самовизначення. Соціально-політичні процеси і зв'язки, ментальна ідентичність і територіальна консолідація етнічної території, забезпечують формування нових етнонаціональних спільнот, які поступово перетворюються в новоутворені соціально-територіальні ареали, які по-іншому використовують давню етнокультуру [52, с. 17]. Отже, територіально-релігійна та етнічно-культурна належність становлять основу етнодемографічних і геополітичних проблем, які спричиняють значний вплив на релігійні трансформації в незалежній Україні. "Етнополітична географія – це напрям наукових досліджень, що формується в рамках політгеографії (на стику із етногеографією) та на концептуальному рівні розглядає роль територіальної організації етнонаціональної сфери в геополітичних процесах, а на практичному – забезпечує розпрацювання моделей сталого розвитку територіально-етнополітичних утворень,

профілактику та попередження територіальних конфліктів і здійснює прогнозування дальшого перебігу геоетнополітичних процесів" [52, с. 77].

Водночас, релігійно-політична сфера – це сфера людської діяльності, а людина є особливим суб'єктом відносин, який володіє власною волею та свідомістю, тому говорити про детерміністичний характер гео- та етнополітичних процесів у країні та їхній вплив на процес толерантизації міжконфесійних відносин досить важко. Подібні передбачення мають прогнозований характер. Відомий філософ П. Рікер писав, що ідея свободи власної та свободи іншого взаємозалежні. Толерантність як така завершується там, де переходить у шкоду, тобто різні етноси в межах однієї країни мають право на власну самовизначеність і свободу, проте варто пам'ятати, що поруч мешкає інший етнос, який також прагне самовизначення.

Причини, які можуть спричинити конфлікти, пов'язані з етнодемографічним та геополітичним чинниками, наявні у всіх країнах пострадянського простору. В Україні ми, опираючись на дослідження вченого М. Мchedлова [214, с. 37], виокремлюємо: негативні історичні традиції (особливо в західному регіоні України); відсутність постійних зусиль щодо підтримки зважених відносин між різними релігіями, конфесіями, невіруючими та ін.; багатоконфесійний і багатоетнічний склад населення країни; практика порушення конституційних норм посадовими особами, особливо з політичними намірами; прояви екстремізму та різних форм нетерпимості стосовно до тих чи інших вірувань, етносів тощо.

Упродовж XX ст. відчутний вплив на перебіг етнодемографічних і геоетнополітичних процесів спричиняв конфесійно-релігійний чинник, роль якого була особливо помітною в міжетнічних і міжконфесійних контактах та в процесах зміни чи збереження ідентичності громадян на окраїнах української етнічної території, тобто в помежових зонах.

У цьому аспекті історичні обставини склалися, що на західному етнічному пограниччі десь із кінця XIV ст. до середини XX ст. українська

національна етнічність практично офіційно ототожнювалась із православною та греко-католицькою конфесіями. Водночас вона чітко диференціювалася від словацької та польської (в основному римо-католики), а також угорської (РКЦ і протестанти) етнонаціональних ідентичностей.

При цьому значну роль тут відіграла мова літургії, яка істотно впливала на розвиток культурних орієнтирів і традицій, а не юрисдикція конфесій (зокрема й закордонним релігійним центрам). Звідси випливає, що перехід із православ'я чи греко-католицизму до РКЦ означав розрив із українською (тобто руською) культурно-мовною традицією, а також призводив до поступової втрати національної української ідентичності й подальшого ототожнення з польською, угорською чи словацькою. Відповідно, і географія поширення греко-католицької та православної (на західному пограниччі) конфесій відображала межі поширення українського етносу [52, с. 197].

Найбільших етнічних утрат зазнала українська етнічність унаслідок цілеспрямованої політики в галузі релігійної сфери на Холмщині, де українське духовенство й миряни опинилися в епіцентрі польсько-російського протистояння, у якому польські провідні верстви намагалися полонізувати та уніфікувати з латинським літургійний обряд, а російські – підпорядкувати єпархію адміністративно. Коли в 1905 р. було дано дозвіл на діяльність Римо-католицької церкви, велика кількість українського населення (понад 150 тис.), не бажаючи визнавати православ'я, перейшла до католиків, чим ідентифікувала себе з поляками. Водночас обрядова спорідненість православних українців і румунів, тобто відсутність суттєвих релігійних бар'єрів, поряд з особливостями церковного устрою посилювала процеси румунізації українського населення Буковини [52, с. 199].

Період незалежності України не вніс кардинально нових особливостей щодо мовного питання в богослужіннях. Варто відзначити лише значний рівень маніпулювання цією проблемою, зокрема і в політичних цілях. Питання використання чи невикористання національної мови в богослужінні

почало сприйматися як "індикатор лояльності" тієї чи іншої церкви до держави. Наприклад, можна навести думку дослідниці І. Богачевської, яка вважає, що мовна проблематика почала сприйматися як критерій "національної свідомості" конфесій [17, с. 24]. Водночас у процесі вирішення проблеми використання української мови найбільшими християнськими церквами України необхідно пам'ятати про існування традиційно усталеного російськомовного Сходу та Півдня й українськомовного Заходу.

Осмилення місця України в геоконфесійних координатах постсоціалістичної Європи неможливе без аналізу впливу на неї найпотужніших релігійних центрів світу – Ватикану та Москви. І якщо Україна й не була серед пріоритетів ватиканської європейської політики у ХХ ст., хоча й не випускалася Святим Престолом з поля уваги, то Москва постійно стежила та неодноразово грубо втручалася у внутрішньорелігійне життя країни, зокрема й через посередництво УПЦ, яка підпорядкована Московському патріархату.

Загалом, розміщення центрів більшості релігійних організацій, представлених в Україні за межами її кордонів, створили відчутний дискомфорт у внутрішньоцерковному житті країни. Це стосується насамперед УПЦ МП, РКЦ та УГКЦ, усіх протестантських деномінацій, мусульман, іудеїв, новітніх орієнталістських утворень та інших. Навіть УПЦ КП постійно апелює до Вселенського Патріарха, й неодноразово порушувалося питання про перехід під його юрисдикцію заради утворення Помісної церкви в Україні.

Саме в такому контексті важливим фактором конфлікту між УПЦ і УПЦ КП, між УПЦ і УГКЦ потрібно бачити зовнішній, що чітко віддзеркалює геополітичні інтереси Росії, РПЦ, а також і Ватикану. Аналіз засвідчує, що залежно від основних причин, які породили той чи інший міжконфесійний або міжцерковний конфлікт, на стадії свого розвитку й функціонування він активно живиться стереотипами, які певною мірою цілеспрямовано формуються у сфері групової й індивідуальної релігійної

свідомості: по-перше, це конфесійна замкнутість, відстороненість, а нерідко й конфесійна упередженість; по-друге, це конфесіоегоїзм, тобто прагнення будь-якими засобами забезпечити своєму віросповіданню привілеї за рахунок інших. Є випадки прямих апеляцій окремих церков до державних органів влади щодо обмеження прав своїх конкурентів; по-третє, це конфесіофобізм – вороже непримиренне ставлення до інших віросповідних напрямів [9, с. 66].

Найбільшої ваги набирає та обставина, що усталення територіального розподілу сфер конфесійного впливу здатне чинити вплив на збереження й навіть поглиблення етнокультурної та ментальної регіоналізації України, а отже, жити напружено в міжетнічних стосунках. Нинішній спектр міжцерковних конфліктів уже позначився на характері відносин між етнічними українцями та етнічними росіянами, які проживають в Україні, а також між українськомовною та російськомовною частинами населення України.

На тлі доволі толерантного ставлення до поліконфесійності, серед значної частини громадян спостерігається негативне ставлення до релігійного розмаїття, що має чітко визначений регіональний характер. На нашу думку, значною мірою такої регіоналізації сприяло введення понять канонічної території православ'ям, римо- та греко-католицизмом. Схожі погляди можна знайти в багатьох вітчизняних дослідженнях [41, с. 139].

Очевидним є той факт, що розкол православ'я в Україні є віддзеркаленням широкого політичного, суспільного й культурного контексту, різних рівнів національного самоусвідомлення й різних "кодів" історичної пам'яті. Звідси й та неакадемічна суб'єктивність, із якою проаналізована проблема автокефалії для Українського православ'я. Очевидно, що в розв'язанні проблеми українського православ'я суспільство й держава повинні зосередитися насамперед на внутрішніх питаннях, розв'язання яких лише й уможливить вирішення питань зовнішніх.

Крім того, доцільно погодитися з висновком вітчизняних релігієзнавців, які вважають, що на українському ґрунті міжконфесійні конфлікти набули специфічного змісту, бо вони є не просто конфліктами інтересів, а й зіткненнями етнокультурних ідентичностей, конфліктами етнічного й геополітичного вибору, "екстраполяцією серйозних відмінностей у поглядах на сутність, форми й шляхи реалізації "українського проекту", які існують в українському суспільстві, на релігійну сферу" [61, с. 416–417.] Звідси стає очевидним, що однією з ключових категорій конфліктогенності є категорія ідентичності громадян.

Зокрема, українське питання виявилось доволі сильним подразником у московсько-константинопольських відносинах і примусило ієрархію РПЦ до відпрацювання особливої політики щодо України. Ця політика, об'єктивована в заявах і документах керівництва Московського патріархату, є дуже близькою до державної політики Росії не лише за змістом, але й за стилістикою: факт державності України не оскаржується, хоча тема "відновлення єдності" постійно наявна. Водночас змістовно ця політика спрямована на максимальне збереження своїх позицій в Україні.

Відзначимо, що в Україні часто намагаються нав'язати російську модель етнокультурної та релігійної ідентичності, де проголошується формула, що росіянин – обов'язково православний, а істинний росіянин – це прихожанин виключно РПЦ [112, с. 28]. У такому разі варто пам'ятати, що Україна є світською державою з демократичними законами, відтак, однаково має ставитися до представників різних етносів і віросповідних напрямків.

Після розвалу СРСР Святий Престол повідомляє український уряд про бажання розпочати переговори щодо встановлення дипломатичних відносин. Апостольська Столиця концентрує свої зусилля на відтворенні інституційної структури Римо- й Греко-Католицької церков в Україні, проте внутрішньоцерковні відносини значною мірою історично вкорінені, пов'язані зі складнощами відносин між греко-католиками з виразною українською

ідентичністю та католиками латинського обряду, чия церква мала в Україні переважно польське обличчя.

Найгострішою на той час проблемою релігійно-громадських дискусій та полем політичної боротьби стало питання легалізації УГКЦ. Московський патріархат пропонує нереалістичні моделі розв'язання "уніатського питання" навіть тоді, коли стає зрозумілим, що процес легалізації УГКЦ не вдасться спинити. Побутувала думка "розділити" католиків східного обряду в Україні на православних і католиків згідно з їх самоідентифікацією [61, с. 88].

Треба підкреслити, що питання УГКЦ має для Московської патріархії очевидний політичний і навіть геополітичний вимір. На тому, що жорстка позиція РПЦ у цьому питанні покликана не допустити відторгнення України від Росії, відкинути самосвідомість українців-католиків до тих історичних меж, коли вони усвідомлювали себе русинами, наполягають не лише російські православні фундаменталісти, але й богослови з репутацією "лібералів-екуменістів".

Етнічний фактор також впливає й на розвиток ісламу (наприклад, в Україні проживають представники 26 тюркських народів, які сповідують іслам) [75, с. 604]. Конфліктність між християнством та ісламом певною мірою зумовлена саме етнічним чинником або расистською нетолерантністю. Зростає роль нових мусульманських діаспор, переважно переселенців з арабських країн, а частка "новонавернених" слов'ян залишається незмінною.

Сьогодні розвиток локальних мусульманських громад, що існували в межах певних етнічних груп на Кримському півострові в загальноісторичній перспективі, виглядає як процес, який поступово зростає. У пам'яті українського народу іслам сприймали як релігію чужинців, нападників, тому вважали небажаним в Україні [99, с. 6].

Надзвичайним драматизмом було позначене й відродження іншої національної Церкви – УАПЦ. 5-6 червня 1990 року Собор УАПЦ в Києві завершує розбудову УАПЦ й обирає патріархом митрополита Мстислава (Скрипника). Отже, відзначимо, що напередодні незалежнення в Україні

паралельно вже існувало дві православні церкви, тому до 1991 року в Україні остаточно склалися вогнища багатобічного міжцерковного конфлікту, гостроту якого було детерміновано особливостями історичного розвитку країни, а конкретні параметри – закладено радянською церковною політикою та тією етнодемографічною ситуацією, яка склалася в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х рр.

Отже, очевидно, що значні територіальні відмінності в рівні національної свідомості населення вплинули й на географію розповсюдження українських християнських церков. Відразу впадає в очі масштабне розповсюдження проросійськи зорієнтованого УПЦ на Сході, Півдні та в центрі країни, а УГКЦ та УПЦ КП мають дещо ширший ареал впливу в західній Україні [219, с. 46].

Кількісному зростанню послідовників Римо-католицької церкви в нашій державі сприяє той же геополітичний чинник, який має виражену етноконфесійну забарвленість. 69 % їх громад зосереджено на Житомирщині, Галичині, Хмельниччині, Вінниччині та Поліссі, де мешкає дві третини всіх поляків України; до Римо-католицьких громад традиційно належить також частина угорців і німців [61, с. 111]. Водночас, розширення конфесійного регіону РКЦ абсолютно не спостерігається, оскільки натрапляє на значну протидію з боку православних і греко-католиків.

Загалом спроби просування за межі своїх "канонічних територій" (наприклад, УГКЦ і РКЦ на схід), які відтепер є реальністю, потенційно загострювали й загострюють міжконфесійну ситуацію та генерують імпульси періодичного ускладнення міжцерковних стосунків. Тому будь-яке штучно політичне порушення конфесійної рівноваги несе реальну загрозу ескалації передовсім православно-греко-католицького та внутрішньоправославного конфлікту. Масштаби такого протистояння будуть значною мірою залежати і від зовнішніх міжнародних обставин. Насамперед, це стосується загальноєвропейської релігійної ситуації, а також особистих відносин між Москвою та Ватиканом. Мусульманські ж громади України хоча й не

підпорядковуються якомусь закордонному центру, проте орієнтуються на певну мусульманську країну та її "модель" ісламу, наприклад, на Саудівську Аравію чи Туреччину [131, с. 3].

Геоетнополітичні проблеми міжконфесійних взаємин в Україні пов'язані й з адміністративним підпорядкуванням та адміністративно-територіальною організацією конфесій, яка також регулювалася політичними режимами. Негативні аспекти тут виявляються в тому, що роз'єднаними організаційно були не лише канонічно скасовані православні та греко-католицькі громади, але й цілком споріднені обрядово й канонічно греко-католицькі єпархії різних історичних регіонів у складі суміжних держав.

Аналогічна ситуація відбулася й з УАПЦ. Розуміючи політико-географічні аспекти адміністративно-територіальної підпорядкованості православної церкви в Україні Російському синоду, уряд УНР розв'язав цю проблему, видавши в 1918 році розпорядження про створення УАПЦ, хоча відразу ж виникла низка канонічних проблем [52, с. 201].

Так само під контролем польського уряду перебувала й православна церква, яка отримала канонічну автокефалію, але іменувалась як Польська православна церква, хоча за національним складом більшість мирян становили українці. Ієрархія цієї церкви, за незначним винятком, була польського походження. Отже, політика в релігійній сфері стала складовою колонізаційної політики. Крім акцій організаційного та ідеологічного характеру, заохочувалося відкрите руйнування українських храмів, особливо на Холмщині й Підляшші.

Значення етнодемографічного чинника в міжконфесійних відносинах розумів і більшовицький уряд, який проголосив формально невтручання в церковні справи, проте насправді докладав великих зусиль для ліквідації всіх автономних церковних структур, які не підпорядковувалися Московській патріархії. Унаслідок цього була ліквідована в 1930 р. УАПЦ, у 1946 р. – греко-католицька церква в Галичині та в 1949 р. на Закарпатті.

Розвиток національної та етнічної самоідентичності в представників різних меншин України призвів до появи етнічно-релігійних течій і конфесійних утворень. Окрім численної російської меншини, котра представлена впливовою УПЦ, свої громади мають євреї, татари, вірмени, китайці, грузини, шведи, греки, угорці, корейці та ін. [219, с. 47].

Етнічна толерантність, за визначенням Й. Осинського, – це готовність етнічної групи приймати соціокультурні відмінності інших груп, наявність у представників цієї групи позитивного образу іншої культури при збереженні позитивного враження від власної етнокультури, а основне – це бажання налагодження міжетнічного спілкування та взаємозбагачення [147, с. 68].

З іншого боку, можна навести думку Дж. Локка, який вважає віротерпимість єдиним можливим способом збереження гармонії та миру в суспільстві, яке розпалося на різні етнодемографічні групи [119, с. 87]. У "Посланні про віротерпимість" Дж. Локк зауважує про методи державного втручання та регулювання в релігійну ситуацію країни в умовах поліконфесійності та поліетнічності. Державна влада змушена приймати всі релігії як однаково істинні та рівні перед законом, адже для світського керівника всі релігійні організації повинні бути ортодоксальні. Відтак, єдиним принципом, яким він має керуватись, є толерантність, що означає забезпечення рівних умов для представників різних конфесій та етнодемографічних груп [120, с. 115]. Підтвердження цих слів ми знаходимо в Біблії, де зазначено, що представників інших країн і національностей ніколи силою не змушували приймати іудейську релігію. Євреї боролися з ідолопоклонством, але не з ідолопоклонниками (Вихід 22, 20-24).

Отже, у період незалежності України, як і у XX ст., значний вплив на перебіг етнодемографічних і геоетнополітичних процесів мав релігійно-конфесійний чинник, роль якого в міжетнічних контактах, у процесах збереження та зміни ідентичності важко переоцінити. Цілком очевидно, що етнодемографічні, як і політичні чи економічні чинники спричиняють вагомий вплив на формування релігійної карти країни. Тому, причини

поділу на різні, інколи ворогуючі напрямки чи течії в середині однорідних, але різних українських церков слід шукати саме в цих факторах, а не в догматично-канонічних відмінностях. Також зрозуміло, що ставлення до релігії в представників різних етнокультурних утворень може значно відрізнятися.

Відзначимо, що радянські антиукраїнські акції щодо організації релігійного життя суттєво перешкоджали консолідації нації та подоланню регіонального відчуження. Україна як етнонаціональна цілісність так і не склалась як релігійно-конфесійна цілісність. Конфесійні центри мало формували у свідомості віруючих образ єдиної України.

Канонічна відчуженість, адміністративна підпорядкованість конфесій зарубіжним центрам, які перешкоджали формуванню автономних, зв'язаних на території України церковно-адміністративних структур, детермінували відцентрові політичні тенденції, вузькорегіональну свідомість, а це призводило до посилення етнокультурної диференціації в регіональному розвитку, послаблювало внутрішній опір асиміляції, особливо в окраїнних етнічноукраїнських регіонах

Штучний розподіл на різні юрисдикції в межах однієї нації явно не сприяє зростанню національної самоідентичності українських громадян. Тому питання подальших наукових розвідок ролі етнодемографічного та етнополітичного чинників у толерантизації міжконфесійних відносин в Україні залишається відкритим.

3.2. Рівні та межі толерантності у міжконфесійних стосунках сучасної України

У процесі вирішення проблеми толерантності неодноразово доводиться давати відповідь на питання про можливості та межі толерантності. Чи можемо ми толерувати абсолютно все? Де толерантність, а де релігійний

індиферентизм? Які рівні толерантності існують тощо. З іншого боку, чи може взагалі релігія бути толерантною в значенні "розуміти", "співпереживати", "розділяти погляд", "йти на компроміс"? Така релігійна система приречена. Вона втрачає свою самобутність і жертвує своєю монополією на абсолютну істину. А без володіння чогось трансцендентного, єдиного, надприродного релігія втрачає свою сакральність і профанується до рівня зовнішнього культу, звичаїв та обрядовості.

Ще Дж. Локк писав, що будь-яка Церква для себе є ортодоксальною, а для інших – хибною, адже кожна вірить у свою винятковість і правоту, а погляди інших засуджуються як єресь [120, с. 101]. Та й чи можливе взагалі твердження про рівність усіх релігій і як до нього мають ставитися їх адепти? Відповідь на це питання доволі неоднозначна. Якщо відповідати з позиції звичайного віруючого, то, напевно, вона буде негативною. Зрозуміло, що саме його релігійна система та релігійні переконання володіють чимось істинним, особливим. Така думка очевидна, вона не несе загрози розгортання широкомасштабного релігійного протистояння.

Але якщо відповідати з позиції державного блага, то питання про рівність усіх релігій, наприклад, перед законом чи моральної відповідальності перед суспільством буде виглядати зовсім по-іншому. Більшість демократичних країн декларують рівність усіх конфесій, незважаючи на їх догматичні й канонічні переваги чи недоліки. У цьому разі констатація рівності релігій забезпечує стабільність розвитку держави, натомість надання переваги якійсь із конфесій може призвести до дисбалансу та розгортання релігійної ворожнечі. Отже, на одне й те ж питання відповіді можуть бути кардинально протилежними.

Прагнення до міжконфесійного діалогу та взаєморозуміння може мати й зворотну реакцію. Мова йде про екуменічну толерантність, коли робляться перші кроки до трансформації догматів церков, але в результаті цих змін можлива втрата автентичності релігії. Крім цього, у релігійній сфері поширена думка, що толерантність і міжрелігійний діалог можуть призвести

до втрати релігійної, культурної чи духовної ідентичності. Її, наприклад, підтримує нинішній Московський патріарх Кирило [271, с. 54].

До не вирішених у цьому напрямку тем належать питання: якщо Бог – це любов та добро, то чи припустимо, щоб у релігійних конфліктах гинули люди? Чи допустима ворожнеча віруючих людей? Усі ці запитання розглядали в минулі роки, проте залишаються невирішеними і у XXI ст. З одного боку, толерантність постає основним критерієм виживання людства та запорукою мирного майбутнього, а з іншого – породжує численні непорозуміння про доцільність існування означеної категорії в релігійній площині.

Почуття толерантності не повинно виникати зі стану байдужості стосовно до істини, людини, певної ситуації загалом. Неможливе твердження істинно віруючого про рівність усіх релігій. Релігійний індиферентизм не є толерантним ставленням. Це оманлива підміна самої суті категорії толерантності. Не випадково релігійну байдужість засуджено вже в самому Священному Писанні. Зокрема, в Одкровенні Івана Богослова є рядки: "Я знаю діла твої, що ти не холодний, ані гарячий... то виплюну тебе зі Своїх уст" (Об'явл. 3: 15-16). Проте варто констатувати, що саме байдужість часто спостерігається в українських громадян. У результаті соцдослідження було виявлено, що представники різних церков просто ігнорують прихожан інших конфесій. Такі дослідження свідчать, що до 42,5% православних різних гілок "байдуже ставляться, наприклад, до католицизму" або ж "не замислювались над його існуванням" [251, с. 142].

Процес толерантизації не стане на якісно новий рівень, поки власне ядро віротерпимості не буде чітко усвідомленим. Ми маємо терпіти не тому, що нам байдуже, а тому, що розуміємо суть і необхідність толерантності. Базуючи свою повагу та діалог на усвідомленні можливості існування інших поглядів та переконань, кожен стає "рівним" учасником діалогу. Засади релігійної любові повинні стати основою справжньою толерантності та поваги. Віротерпимість, яка декларується церковними інституціями та

визначається як необхідний компонент соціального життя, не є повноцінно реалізована в українському соціумі. Істинна толерантність у своїй основі має почуття релігійної любові та поваги. Визнаючи сакральність і винятковість власної релігії, більшість релігійних систем усе ж закликають до ввічливого та поважного ставлення до представників інших конфесій і релігійних напрямків. Наприклад, Коран учить що "немає примусу в релігії" (Коран, 2:256). Зі свого боку, Біблія розповідає про чесноту терпіння й поваги один до одного: "в повноті покори й лагідності, довготерпеливістю, у всьому терплячи один одного в любові" (Рим. 14, 10, Еф. 4, 2).

Із зазначеного вище випливає, що толерантність необхідна як моральна цінність та категорія не сама по собі, а як цілісний механізм налагодження діалогу та мирного співіснування представників різних етноконфесійних груп на локальній території. Стратегія толерантності може й повинна забезпечувати спокій і стабільність конфліктогенного суспільства доби глобалізації.

Більшість демократичних країн декларують рівність усіх конфесій, незважаючи на їхні догматичні, канонічні, історичні та кількісні переваги чи недоліки. При цьому констатація рівності релігійних організацій забезпечує стабільність розвитку держави, перевага якоїсь із конфесій може призвести до дисбалансу та розгортання релігійної ворожнечі.

Повертаючись до проблеми толерантності та налагодження міжрелігійних взаємин, відзначимо, що міжконфесійні відносини, спрямовані на наближення, а можливо, і на загальну християнську єдність у майбутньому, називають екуменічними. Саме толерантність повинна лежати в основі екуменічного руху, адже без взаємного визнання та поваги конструктивний діалог як такий просто неможливий.

Це ж стосується й спільної місіонерської, соціальної, медичної та просвітницької діяльності, захисту прав людини та душпастирської справи загалом. Толерантні відносини стають запорукою діалогу не лише в релігійній, а й у світській сфері діяльності та впливу релігійних організацій.

Проте бажаного результату в питанні поваги та взаємовизнання досягти поки що не вдається. Проте будь-яке зближення та солідарність на основі соціально-гуманітарних питань, хоча є бажаними, не є метою екуменізму й не може бути основою християнської єдності [148, с. 228].

Християнська єдність не тільки для православних, але й для католиків і протестантів має проявлятися в спілкуванні в таїнствах. На відміну від протестантів, православні (як і католики) акцентують увагу на тому, що єдність у вірі має бути передумовою для такого спілкування [85, с. 41]. Для православ'я не є допустимим використання спілкування в таїнствах, особливо сопричастя, як засобу для досягнення єдності.

Серед значних екуменічних здобутків останніх років можна назвати участь українських християнських церков у Мінській міжнародній щорічній конференції (2011–2014 рр.) "Православно-католицький діалог: християнські етичні цінності як внесок у соціальне життя Європи". Крім цього, в Україні регулярно проходить Екуменічний Соціальний Тиждень, який є наочним прикладом співпраці представників різних конфесій у соціальній сфері [57].

Найактивнішою в екуменічному русі серед українських церков сьогодні є УГКЦ. У 1994 р. Мирослав-Іван Любачівський публікує пастирське звернення "Про поєднання святих Церков". Проте основним здобутком екуменічної діяльності УГКЦ є "Концепція екуменічної позиції Української Греко-Католицької Церкви" прийнята Синодом єпископів УГКЦ у 2000 р. Зі свого боку, поява Інституту екуменічних студій у складі Українського Католицького Університету, директором якої є православний Антуан Аржаковський, і проведення кількох конференцій з екуменічної проблематики дають підстави говорити про розвиток не лише толерантності серед греко-католиків та екуменічних ініціатив загальноцерковного та парафіяльного рівнів, але й екуменічного богослів'я.

Іншою церквою, яка займає доволі активну позицію в міжконфесійних стосунках в Україні, є УПЦ (МП). Для прикладу можна навести порівняльний аналіз основних документів обох церков, присвячених

єкуменічній тематиці (Концепція єкуменічної позиції Української Греко-Католицької Церкви та Основні принципи ставлення РПЦ до інославія).

Обидва документи декларують, що найважливішою метою відносин цих церков з іншими "є відновлення богозаповіданої єдності християн" [Основні принципи. – П. 2.1. Концепція. – П. 4]. Заслугує уваги констатація того, що "байдужість щодо цього завдання або нехтування ним є гріхом" [Основні принципи. – П. 2.2]. Практична реалізація зазначених декларацій викликає деякі сумніви. Згідно з Основними принципами, справжня єдність є можливою лише в лоні Єдиної Святої Церкви" [П. 2.3]. Усі ж інші моделі єдності оголошуються неприйнятливими [183, с. 92].

Виходячи з таких позицій, не дивуюся, що православну участь в єкуменічному русі розглядають насамперед як свідчення православної віри неправославному християнському світу. Це не оптимізує очікування швидкого налагодження єкуменічних відносин в Україні.

РКЦ прийняла власний документ "Про відношення Церкви до нехристиянських релігій". Важливо, що в цій Декларації йдеться про те, що римо-католики не відкидають нічого, що є істинним у цих релігіях. Розглядають можливість спасіння людини незалежно від її релігійної традиції, за умови виконання приписів сповідуваної релігії [29, с. 437].

Попри певні єкуменічні кроки, сучасні богослови, наприклад, кардинал Вальтер Каспер, усе частіше заявляють про "єкуменічну зиму" [15, с. 89], адже за останні півстоліття не відбулося поєднання церков у будь-якій формі, навіть при певних досягненнях догматичного консенсусу.

Співпрацю з іншими церквами можна будувати по-різному. Насамперед це залежить від рівня догматично-канонічного віддалення однієї церкви від іншої. Наприклад, православні з католиками можуть за спільний плацдарм використати всі загальнохристиянські норми, усі канони та правила до 1054 р., всі біблійні заповіді й постанови. Якщо ж мова йде вже про зовсім різні релігійні організації (християнські і нехристиянські, наприклад), то співпрацю можна провадити на засадах любові та поваги

базових загальнолюдських цінностей. Ще можемо відзначити, що всі люди створені за подобою та образом Божим, а відтак, ми повинні поважати представників іншої релігії лише за наявність у ній цього Образу.

Коли говоримо про толерантність, це не означає поєднання юрисдикційних центрів. Радше йдеться про можливість майбутньої спільної Євхаристії, адже кожна людина, кожен християнин – носій Духу Божого, відтак, усі мають бути в цьому Дусі єдині, адже Бог християн – один. Проте навіть у церковному середовищі така наука як еклезіологія (про будову й межі Церкви) зовсім не розвинена. Сьогодні ми не говоримо про об'єднання церков. Толерантність закликає лише до миру та конструктивного діалогу, який має призвести не до монополізації релігії, а до гармонійного співжиття в умовах мультикультуралізму.

Віротерпимість, яку декларують церковні інститути й визначають її як необхідний компонент соціального життя, не є повноцінно реалізованою в українському соціумі. Справжня толерантність у своїй основі має почуття релігійної любові та поваги.

Толерантність – це відмова від монополії на істину, це готовність до компромісу. Варто не забувати, що ми повинні боротися не з людиною, а зі злом, а це потребує повної відкритості своєї поведінки, відсутності будь-якого ошуканства чи брехні [2, с. 23]. Лише за таких умов ми зможемо перетворити ворогів на товаришів.

Учені сходяться на думці, що поняття толерантність є складним для аналізу, досі немає єдиного підходу до розгляду цієї важливої категорії буття соціуму. Проблема утвердження віротерпимості як базової категорії людства полягає у відсутності конкретних меж толерантності. Де толерантність, а де ігнорування, індиферентизм? Справді, про обмеження толерантності говорити важко. Кожен установлює їх для себе особисто, залежно від власного світогляду і сформованих уявлень (вихованості, твердості віри, інтелігентності, духовності, чистоти серця тощо). Але загальна тенденція така, що необхідно терпіти власне людину, а не зло, яке вона здійснює.

Подібну думку висловлює й відомий український мислитель О. Огірко, який пише, що християнин бореться не зі злом або грішною людиною, а зі злом і гріхом загалом [143, с. 62].

У такому розумінні толерантність трактують як ідеал, який суспільство прагне встановити у відносинах між людьми, соціальними групами й націями. Проте варто зауважити, що толерантність – це не поступка чи закриття очей на чужу слабкість, це, передовсім, активна дія. Толерантність можлива за умови визнання свободи та універсальних прав кожної людини. Вона є невід’ємною базою плюрального полікультурного світу, основою демократичного світоустрою.

Російський філософ М. Бахтін вважав, що життя за своєю природою є діалогічним. "Жити – означає брати участь у цьому діалозі: сприймати, вслухатися, відповідати, погоджуватися та інше" [12, с. 167], тобто людина не просто живе в діалозі, а й живе діалогом.

М. Бубер увійшов в історію світової філософії як мислитель, який по-новому, не класично, порушив проблему "іншого буття". При цьому філософ наполягає на рівноцінності Я і Ти. З наведених вище прикладів можемо зробити висновок, що світові мислителі визнають повноцінним існування людини лише як толерантної істоти, тобто тільки в діалогічному спілкуванні розкривається її суть.

Одним із рушіїв налагодження толерантності у ХХІ ст. має стати розуміння самої атмосфери сучасної глобалізованої доби. Очевидно, що уявлення про толерантність у ставленні до представника кардинально змінилося за кілька століть. Тому сучасні богослови мають усвідомити значний культурно-історичний розрив між днем сьогоднішнім і, скажімо, I-II ст., коли було засновано християнство [91, с. 384]. Релігійні діячі повинні навчитися озвучувати "вічні" богооткровенні істини сучасному світові.

У такому ключі проблеми дисертант, як і численні вітчизняні релігієзнавці, робили висновки про перші важливі кроки, наприклад, у

православно-католицьких відносинах. Зрозуміло, що йдеться не про юрисдикційне об'єднання, а про можливість майбутнього сопричастя. З уст церковних ієрархів усе частіше доводиться чути про євхаристичну еклезіологію, що дає змогу християнам на всіх рівнях вести екуменічний діалог [15, с. 98].

Розкриваючи проблему толерантності, ми постійно стикаємося з проблемою її обмеження. Чи є в толерантності межі й чи потрібні вони? Очевидно, що так, адже необмежена віротерпимість, тобто толерування не толерантного, призведе до зникнення цієї категорії загалом [76, с. 128]. З іншого боку, межі толерантності не можуть бути абсолютними та кардинальними, вони є лише конкретно-предметними. Проте не можна сказати, що межі толерантності є повністю відносними. Зокрема, відомі певні загальні принципи й норми толерантності, про що йшлося в другому розділі, але в кожній життєвій ситуації кожна група чи індивід установлює для себе межу та норми толерантності. Як приклад можна навести відносність християнської толерантності, яка, здавалося б пропагує повагу та любов до ближнього, серед них і єретика чи іновірця, водночас, за такою смиренністю є палке бажання навернути віровідступника до "істини" [139, с. 148], тобто, з одного боку, християнин – це приклад любові та толерантності, з іншого – невтомний місіонер.

Наведемо й інший приклад. Це невтомний заклик усіх християнських конфесій наближення до Христа. Бо коли ми ближчі до Бога, ми непомітно для себе стаємо і ближчими один до одного [132, с. 464].

Якщо звернутися до традиції іншої світової релігії, яка за численністю після християнства є другою в Україні, то відзначимо таке. Один із аятів Корану визначає вид відносин, які повинні встановлюватися між послідовниками Пророка та представниками інших релігій: "Аллах не забороняє вам бути добрими і справедливими з тими, які не воювали з вами через релігію і не виганяли вас із ваших осель" (Коран, 60:8). Ці вірші підтверджують думку, що мусульмани не повинні змушувати інших

приймати свою релігію навіть у тому разі, коли окремі люди відмовляються співпрацювати для досягнення миру і щастя в житті, іслам готовий до діалогу у справі підтримання миру.

Одним із найзагальніших принципів, який повинен регулювати відносини між мусульманами й не-мусульманами, є доктрина аль-валя' уаль-бара' (прихильність до віруючих та непричетність до невіруючих) [245].

Чітко простежується особливе ставлення мусульман до послідовників інших аврамістичних релігій – "Людей Писання" (агль аль-кітаб). З одного боку, це "ідолопоклонники", "многобожники", заблукані й загиблі, якщо не перейдуть у щиру віру. З іншого – віруючі, які вшановують "Писання", певною мірою ще помиляються, але все ж таки близькі до істини. Цим уже встановлюються певні межі толерантності як такої, і відразу виділяються її певні рівні залежно від об'єкта толерування.

Якщо розглянути інший підхід до розуміння процесу толерантизації міжконфесійних відносин в Україні, то можна виділити три її головних види. Перша позиція – це можливість налагодження діалогу та злагоди між близькими за формою та змістом релігіями, наприклад, між християнством та ісламом. Спільним плацдармом тут буде певний духовний зв'язок, який виникає між двома теїстичними релігіями та загальним імперативом миру та соціальної справедливості [6, с. 80].

Прихильники другого виду вважають толерантність між двома, навіть абсолютно різними релігіями, можливою, але обмежують її виключно мирською формою співпраці, наприклад, благодійністю, соціальними проектами, медичною допомогою тощо, тобто догматичні відмінності до уваги не беруть.

І останній вид – це повне заперечення діалогу між релігіями, оскільки кожна з релігій вважає виключно себе істинною та винятковою, відтак, розмови з "невірними" – це пуста трата часу.

Підсумовуючи сказане, зазначимо існування рівнів толерантності. Зокрема, у дослідженні за доцільне вважаємо виділення трьох таких рівнів.

Перший – це загальноцерковний рівень. Очевидно, що всі релігійні центри декларують толерантне ставлення до "інших" церков, пропагують мир і віротерпимість. Як приклади можна навести відомі у світі документи найбільших релігійних організацій, які представлені в Україні. Усі вони номінально закликають виключно до миру та ненасилля. РПЦ у 2000 р. прийняла Основні принципи ставлення РПЦ до інославія, того ж року світ побачила Концепція екуменічної позиції УГКЦ, зі свого боку, РКЦ приймає в 1965 р. інший епохальний документ "Декларація про ставлення Церкви до нехристиянських релігій" [44]. Іслам також насичений приписами з Корану та різноманітними хадисами, які пропагують мир і терпимість. Отже, на загальноцерковному рівні світові релігії декларують віротерпимість до інших релігійних організацій.

Іншим рівнем є локальний рівень. Він обмежується однією парафією, містом чи село, тобто відносно незначною територією. Власне, на другому рівні й виникає нетолерантне ставлення. Саме цей рівень, на думку дослідника, і є конфліктогенним. До цього ми повернемося нижче.

І третім рівнем можемо виділити конкретного пересічного громадянина нашої держави. Як правило, на цьому рівні нетолерантні стосунки виникають рідко. Сама по собі кожна окрема людина налаштована на мирне співіснування з іншими. Без якихось особливих причин звичайний перехожий рідко створить конфлікт із представником іншого віросповідання, якого легко виділити в натовпі, наприклад, за специфічним обрядовим одягом чи бородою, зовнішнім виглядом та іншими ознаками.

Якщо ж повернутися до другого рівня, який ми вважаємо конфліктогенним, то тут можемо констатувати таке. Французький мислитель Вольтер відзначає, що на одній біржі можуть разом працювати католик, єврей, мусульманин, православний, квакер і вони зовсім між собою не ворогують. Але тільки-но згадані вище переступають пороги своїх храмів, знову всередині кожного палає нетерпимість до ближніх. Невже така нетолерантність породжується церквою? Вольтер ставить питання: чому ще

з часів Першого Собору в Нікеї віруючі ріжуть один одного? [5, с. 667]. Один із варіантів відповіді – людина прив'язана до власних релігійних переконань, проте значною мірою вони проявляються в колективі. На роботі чи просто на подвір'ї ти – звичайний працівник чи перехожий, із власними поглядами, але коли ти переступаєш поріг якогось храму – то цим уже співвідносиш себе з цією етноконфесійною групою, стаєш її співучасником, відповідно, і відстоюєш її інтереси.

Щось схоже ми можемо спостерігати в селі чи невеликому містечку, особливо там, де релігійний конфлікт має у своїй основі певні майнові претензії, переважно суперництво за культову споруду. Ось на цьому рівні зароджуються основні конфліктогенні чинники. Поки одна конфесія не перетинається з іншою на локальному рівні, на незначній території, то теоретично ставляться один до одного цілком мирно, точніше, навіть просто не звертають увагу на існування один одного. Справді, було б дивно, якщо б парафіяни, скажімо, УПЦ КП м. Житомира обговорювали на службі прихожан лютеранської кірхи м. Цюрюпенськ Херсонської області.

З іншого боку, навіть у повсякденному житті постійно відчувається певна диференціація представників інших церков. Наприклад, коли хтось спостерігає не за своєю конфесією: "вони, звісно, не праві, і він це знає, але нехай собі живуть, як хочуть; вони самі дійдуть до істини; хай живуть, як живуть аби мене не чіпали; хай Бог сам з ними розбереться; а раптом доля правди є і в них" [168, с. 44 – 45], тобто вже в побутовій обстановці ми спостерігаємо певні рівні та межі толерантності як такої. Уже на найнижчому рівні міжконфесійних відносин кожен обирає свій варіант заочного "спілкування" з "іншими".

Теоретичне сприйняття "іншого" відрізняється від реальної практики взаємодії з ним. Абсолютна більшість світових релігійних центрів пропагують мир, ненасильницьке розповсюдження власного віровчення та повагу до віруючих інших конфесій, проте в житті все ж спостерігаємо релігійну нетерпимість, часті конфлікти та конфесійну ворожість.

Сприйняття "іншого" на рівні громади суттєво відрізняється від позиції окремо взятого віруючого [55, с. 399]. Зрозуміло, що носіями колективної свідомості є професійні священнослужителі.

Хоча, які б стосунки не були й на якому б конкретному рівні толерантності перебували ті чи інші міжрелігійні відносини, ми переконані, що держава й церква матимуть величезні плоди від проповіді миру з амвону. Подібну думку висловлював іще Дж. Локк кілька століть тому [120, с. 104].

Дотримання норм, а також і меж релігійної толерантності має керуватись і водночас обмежуватися всезагальним благом, загальною справедливістю та виконанням свого обов'язку перед іншими. Глобалізований світ ставить перед людством нові вимоги, фактично зникло локальне середовище. Відтак, усе локальне стає частиною всезагального. А тому толерантність важлива саме на місцевому, локальному рівні, адже з найменшого локального протистояння може розгорнутися масштабна війна [23, с. 42]. Отже, конфлікт може виникнути тільки при перехресчуванні певних інтересів, а на локальному рівні переважно через протистояння за культову споруду, місце під забудову чи потенційних прихожан.

Проблеми налагодження мирного діалогу та меж толерантності безпосередньо залежать від низки проблем, які, зі свого боку мають свої рівні. Їх загалом можна розділити на дві великі категорії, від яких і залежить можливість толерантності в конкретних умовах. Перша категорія пов'язана з догматичними, теоретичними та світоглядними принципами двох релігій, які ведуть діалог. Друга – відповідає за саму організацію міжрелігійного діалогу, до якої входить форма, методи та засоби налагодження діалогу [6, с. 82].

До першої категорії належить кілька важливих проблем. Найважчою з них є налагодження співпраці на богословському рівні. Ця проблема відразу тягне за собою різноманітні догматичні питання. Зрозуміло, що поступки в догматично-канонічній площині фактично неможливі, тому в цій площині діалог не має успіху.

Іншою важливою проблемою є намагання позитивно висвітлити для подальшого навернення "іновірців" власну релігійну концепцію. Тому велика кількість круглих столів і конференцій із представниками різного ступеня догматичної віддаленості не закінчуються успіхом. Замість вироблення якихось підстав для співробітництва, представники конфесій лише "вихваляють" власну церкву.

Ще однією важливою перешкодою до налагодження стабільного безперервного діалогу є відсутність чіткої політики церковних керівників більшості конфесій. Як приклад можна навести стосунки між УПЦ та УПЦ КП. Змішана богословська комісія з діалогу між церквами то створюється, то знову ліквідується. Про її реальну роботу нічого не звітують і т.д.

Якщо розглянути другу категорію, то найбільшою проблемою в організації та веденні міжконфесійного діалогу є порушення свободи віросповідання представниками однієї конфесії іншою. В Україні в різних регіонах по-різному ставляться до представників УПЦ та УПЦ КП чи УГКЦ. Це залежить від місцевої влади, підтримки відповідної конфесії певної політичної сили в певному регіоні тощо. Іншим прикладом є негативне ставлення до християн у традиційних мусульманських країнах, і навпаки, сьогодні в Європі постійно звучать заклики про ісламізацію Старого континенту, розповсюджені заклики ісламофобії.

Іншою важливою перешкодою на шляху налагодження конструктивного діалогу є абсолютне визнання кожною з церков власної винятковості та переваги над іншими. Відтак, кожна конфесія вважає лише себе повноправним суб'єктом переговорів, усі інші – можуть стати рівним суб'єктом лише за певних умов, або діалог відразу ж буде вестися на неоднакових засадах [6, с. 86].

Наступною важливою перешкодою є ведення діалогу лише на високому рівні. Як правило, між собою зустрічаються релігійні діячі, які відповідають за зовнішні зв'язки з іншими релігіями, тобто відсутність діалогу серед широкого загалу реально впливає на налагодження планової

конструктивної співпраці. Зустріч кількох ієрархів між собою ще не означає налагодження діалогу, причому про більшість таких зустрічей прихожани й навіть місцеве духовенство не знають. Але це вже є початок шляху до його налагодження. Варто збільшити поінформованість прихожан у храмах для кращого розуміння внутрішньоцерковної ситуації та міжконфесійної взаємодії.

Усі зазначені проблеми та перешкоди і є тією обмежувальною лінією толерантності. З одного боку, самі конфесії можуть бути толерантними до певної межі (тобто без поступок у своїх постулатах), а з іншого – є певні зовнішні обмеження, які також значно впливають на межі толерантності як такої.

Попри все зазначене вище, толерантність упроваджується на всіх окреслених рівнях. Насамперед, за останні роки переважно майнові, рідше ідеологічні претензії між православними конфесіями певною мірою припинилися. Крім того, в Україні впроваджують свою роботу міжконфесійні утворення, на кшталт Всеукраїнської Ради Церков, Наради представників християнських Церков України та Української міжцерковної ради. Ієрархи найбільших церков починають усвідомлювати, що без домінування толерантності неможливий подальший розвиток українського суспільства загалом. Це стосується всіх вагомих сфер життя людини: соціальної, культурної, політичної, релігійної тощо.

Як результат – усвідомлення церковними ієрархами необхідності впровадження принципів толерантності в життя можна назвати підписання відкритого Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах у 1997 р. Один із його важливих принципів – не звертатися до влади з метою здійснення незаконного тиску на іншу релігійну громаду чи Церкву. Це один із перших кроків до подальшого впровадження принципів толерантності в життя українського суспільства.

Зі свого боку, члени Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у своєму зверненні заявили, що вони є різними за своїми переконаннями та світоглядом, однак живуть і працюють у дусі взаємного розуміння, поваги й миру. Тому закликають усіх до суспільного й політичного порозуміння, взаємної поваги та миру для блага нашого народу [66].

Іншим прикладом може слугувати одне зі звернень ієрархії УПЦ до влади та народу перед черговими виборами до Парламенту. У ньому йдеться про неприпустимість політичної агітації з церковного амвону. Церква має об'єднувати людей різних політичних переконань, і тому політичні гасла мають завжди залишатися поза церковною огорожею [67].

Право на свободу совісті закріплене в Конституції України як право на свободу світогляду й віросповідання (стаття 35). Схожі положення містяться в міжнародних нормативно-правових актах, зокрема в Загальній декларації прав людини (статті 18, 19). Отже, поняття свободи совісті охоплює свободу віросповідання (право людини вільно визнавати, дотримуватися та змінювати віросповідання, брати участь у відповідній релігійній практиці) та свободу невизнання релігії (право людини мати та вільно поширювати нерелігійні переконання, не брати участі в жодній релігійній практиці).

Підсумовуючи, відзначимо, що толерантність постає основним критерієм виживання людства й запорукою мирного майбутнього, з одного боку, а з іншого – породжує численні непорозуміння про доцільність існування зазначеної категорії у релігійній площині. Зауважимо, що почуття толерантності не повинно виникати зі стану байдужості щодо істини, людини, певної ситуації загалом. Неможливе твердження істинно віруючого про рівність усіх релігій. З іншого боку, і релігійний індіферентизм не є толерантним ставленням. Це оманлива підміна самої суті категорії толерантності.

Можна резюмувати твердження про необхідність прийняття та розуміння "іншого" у звичних для нього світоглядних установках і

релігійних проявах. Толерантність має перспективу тоді, коли людство навчиться сприймати позиції чужого як уже об'єктивно існуючу реальність, з якою необхідно мирно та плідно співіснувати. Толерантність не можна порівнювати ані з індиферентизмом, тобто байдужістю до означеного питання, ані з компромісом, адже в його основі мають лежати певні поступки чи поблажки.

Очевидно, що співпрацю з іншими церквами можна будувати по-різному. Насамперед, це залежить від рівня догматично-канонічного віддалення однієї церкви від іншої. За спільний плацдарм можна використовувати як загальнохристиянські норми та канони (наприклад для католиків і православних), так і всі біблійні приписи (для всіх християн). З іншого боку, спільною основою є засади любові та поваги базових загальнолюдських цінностей.

У дослідженні виділяємо три рівні толерантності. Глобальний – рівень загальноцерковний, локальний – рівень конкретної парафії чи міста та рівень кожної людини, будь-якого пересічного громадянина. Робимо висновок, що нетолерантні стосунки якраз виникають на другому, тобто локальному рівні, де перетинаються інтереси конкретних громад (переважно майнові).

Що ж стосується меж толерантності, то очевидно, що чітко встановити їх неможливо, разом із тим всі розуміють, що ми не можемо толерувати не толерантне, інакше толерантність взагалі зникне. З іншого боку, ми толеруємо не зло, а людину, відтак, віротерпимість має постати абсолютним імперативом виживання людства в глобалізованому світі XXI ст.

3.3. Українська модель міжконфесійних і державно-конфесійних відносин та її вплив на культурно-цивілізаційну самоідентифікацію українців

У XXI ст. стало очевидно, що плюралістичне суспільство потребує толерантності та домовленостей. Демократичне суспільство не є і не повинно

бути монолітним чи безконфліктним. Навпаки, демократичний режим якраз і виявляє себе у відкритому характері конфліктів, які вирішуються через діалог і переговори [97, с. 28]. Абсолютно усунути суперечності чи конфлікти неможливо. Необхідно виходити з того, що світоглядний і релігійний плюралізм уже існує. Водночас Церква ніколи не стояла осторонь громадського життя з його сукупністю потреб чи проблем [196, с. 25].

Щодо України, то маємо всі підстави твердити, що сьогодні витворилася історично унікальна ситуація, коли різні конфесії справді отримали чимало можливостей для свого утвердження та інституціалізації, віднайдення власної ніші в соціумі. За всі історичні часи церковні та релігійні структури не знали більшого ступеня свободи й правових гарантій своєї діяльності, не перебували в обставинах, коли релігійне життя "визначається не державною доктриною чи політикою релігійного керівництва, а самовідтворюючими процесами взаємотолерування релігійних груп, їх взаємопроникнення й узгодження інтересів" [167, с. 79].

Проблема оптимізації державно-конфесійних і міжконфесійних відносин належить до одного зі стратегічних завдань державної влади України та ієрархів найбільших українських церков. Тому, існує нагальна потреба наукового глибинного аналізу вже наявних систем відносин в Україні та в країнах Західного світу й висвітлення принципів формування нової моделі, а також принципів її реалізації.

Релігійне життя сьогоденної України – це заплутана система стосунків, яка безпосередньо залежить від соціально-економічних і політичних процесів нашої країни. Відзначимо, що значне зростання релігійної мережі в Україні часто плутають із відродженням релігійності. Сьогодні ми спостерігаємо зростання кількісних показників відновлення традиційних і появи нових релігійних утворень, розширення меж їх впливу, регулярне виконання обрядів, видання релігійної літератури, зростання кількості духовних освітніх закладів тощо, тобто це суто інституційне зовнішнє становлення.

Релігійно-церковне життя загалом характеризує глибока криза духовності людини [219, с. 18]. Насамперед, вона виражається в конфліктах і міжконфесійних протистояннях; у значній заполітизованості та матеріалізованості церковних структур; невирішеності питання єдиної православної церкви в державі; зростанні зовнішньої обрядовості та релігійного індиферентизму; великому напливі закордонних місій при втраті авторитету традиційних церков; низькому рівні загальної релігійності в країні.

Значною мірою ці чинники зумовлені складною економічною та політичною ситуацією в Україні, особливо коли релігію постійно намагаються використати як інструмент політичного впливу та тиску на людей. Окремі вітчизняні дослідники, наприклад, В. Єленський, із думкою якого варто погодитися, відзначають, що сьогодні в Україні склалася модель "антагоністичного відокремлення" церкви від держави, тобто ми спостерігаємо односторонній процес. Держава вільна виявляти свою милість до тих чи інших церковних інституцій, використовуючи їх у власних, переважно політичних, цілях. На Заході ж прийнято говорити про відокремлення Церкви "і" держави, що підкреслює рівноправність суб'єктів діалогу.

Проблема нормалізації та гармонізації міжконфесійних і державно-конфесійних відносин в Україні буде позитивно вирішена, коли всі суб'єкти цих відносин зрозуміють необхідність налагодження конструктивного діалогу заради спільних дій. Це має відбутися на всіх рівнях – як на рівні вищої ієрархії, так і у відносинах між церквами в межах локального середовища.

Керівництво держави намагається знайти модель державно-церковних і міжрелігійних стосунків, яка може створити певний стрижень духовної, а відтак і національної єдності громадян України. Церква постає чи не єдиним легітимним інститутом, довіра до якого на найвищому рівні. Отже, на релігію можуть бути покладені завдання, розташовані поза межами її сфери.

Передовсім це стосується відновлення та стабілізація країни під час та після трагічних подій на Сході.

У питанні оптимізації міжконфесійних чи державно-церковних відносин очевидно, що мова не йде про певну уніфікацію релігії, створення єдиної Помісної церкви. Хоча саме це питання вкрай важливе для України загалом. Радше йдеться про забезпечення та налагодження мирного конструктивного діалогу, у процесі якого стане можливим розв'язання будь-яких проблем. Апостол Павло писав: "Бо мусять бути у вас єресі, щоб виявились випробувані між вами" (I Кор. 11:19), тобто, допускається поліконфесійність. Необхідно усвідомити, що "інший" – насамперед людина. А релігія – це якраз і є спосіб виявлення людинолюбства.

Важливо, що відродження релігійної духовності й відновлення діяльності церковних структур – процеси не тотожні. Штучне зростання інституційної мережі може слугувати ознакою гострої кризи в релігійному середовищі. Конкуренція конфесій виявила себе як нове й досить незвичне явище і для пересічного громадянина та держави загалом.

Держава, базуючись на конституційних принципах свободи совісті, свободи релігії та церкви, повинна сприяти розвитку діалогових форм взаємин у міжконфесійному середовищі. Однією з важливих складових цього процесу є цілеспрямоване (на державному рівні) формування в суспільній та індивідуальній свідомості, релігійному середовищі установки на гостру необхідність діалогу між конфесіями, церквами, ґрунтованого на принципах толерантності.

Реалізація цього важливого для суспільної стабільності та безпеки держави, завдання й досягнення на цій основі взаємопорозуміння, ліквідації конфліктності в релігійному середовищі, утвердження цивілізованих міжконфесійних і внутрішньоцерковних відносин, дієвого релігійного плюралізму потребує спільної клопіткої співпраці релігійних суб'єктів і держави. Проблеми конструктивного діалогу, формування атмосфери толерантності й довіри в релігійному просторі України мають реальну

перспективу свого вирішення. Вони набули максимально прагматичного суспільного звучання, постали гострою необхідністю на шляху досягнення стабільності, злагоди й миру в українському суспільному просторі [9, с. 72].

Окремо виділимо спеціальну Програму, яку розробляють в Українській Асоціації релігієзнавців. Ця Програма буде включати комплекс заходів, насамперед у законодавчій сфері. Ідеться про вдосконалення законодавства в питаннях свободи совісті та реальне закріплення рівності перед Законом усіх українських церков. А головне – упровадження механізму покарання за недотримання чиновниками нових та вже наявних законів у державно-церковній сфері [102, с. 41]. Окрім цього, сьогодні немає спеціальних законів, які б обмежували втручання закордонних релігійних центрів у життя нашої країни. Проблема така сьогодні постає реально, і стосується вона кількох найбільших церков, представлених в Україні.

Толерантизації міжконфесійних відносин і налагодженню державно-конфесійних значною мірою сприяють численні "круглі столи" та конференції проведені вітчизняними релігієзнавцями. Також цінними в цьому напрямку є Дні релігійної свободи, які проходять у багатьох областях країни, літні Молодіжні школи релігійної толерантності тощо.

Цікаво, що в науковій літературі стійко конкурують полярні думки щодо характерних рис українського менталітету, суспільної свідомості та духовності. З одного боку, натрапляємо на апеляцію до притаманного "самій природі українців" толерантного, урівноваженого, поміркованого ставлення до носіїв інших ідентичностей і вір, яке зберігалось в часі історії й генетично успадковане нинішнім поколінням. З іншого боку, наполегливо проводиться думка, що суспільна та індивідуальна свідомість, спотворена десятиріччями тоталітарного режиму й ворожого ставлення до релігійності взагалі, утратила традицію природної толерантності. Це унеможливорює швидке звикання до поліконфесійного середовища й готовність до діалогу.

Водночас, цінностями Ради Європи, згідно зі Статутом цієї організації та Європейською конвенцією з прав людини, є мир, демократія,

права людини й верховенство права. Ми зробили висновок, що зростання нетерпимості та інші пов'язані з ним явища становлять реальну загрозу цим цінностям [62, с. 14].

Базовий Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації", прийнятий у 1991 р., має демократичний характер, загалом відповідає нормам міжнародного права у сфері забезпечення права на свободу совісті та відіграв важливу роль у нормалізації державно-церковних відносин в Україні. Крім того, за роки незалежності в нашій державі відбулися значні суспільно-політичні та релігійні зміни. Новий етап суспільного розвитку, пов'язаний із формуванням громадянського суспільства та правової держави в Україні, потребує нових концептуальних засад і розробки власної моделі державно-церковних відносин.

Що стосується внесення змін до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", то зауважимо, що влада не завжди йде на діалог із релігійними організаціями, а, навпаки, інколи некоректно втручається у внутрішньоцерковні справи. Це можна було спостерігати у 2012 р., коли зміни, які ускладнюють порядок реєстрації релігійних громад, обмежують контакти українських організацій із закордонними місіонерами, створюють додаткові органи для контролю релігійних організацій, були запропоновані на розгляд Парламенту, проте схвальних відгуків не отримали [162, с. 135]. Чому відбуваються такі непорозуміння? Ще Вольтер наводив приклад: "Чому люди, які особисто визнають терпимість, повагу, справедливість, публічно можуть переступати через ці категорії? Тому, що їхній бог – це користь. Саме користь штовхає маси на певні вчинки" [5, с. 679].

Зауважимо щодо формування нової моделі державно-церковних чи міжконфесійних відносин в Україні. Однією з ідей, які покликані консолідувати українське суспільство і привести плюральність політичних, культурних, конфесійних і світоглядних орієнтирів у рамки діалогу, є розбудова громадянського суспільства. Загалом ця ідея не є новою для України, бо бере свої початки ще з часів Речі Посполитої та

Магдебурзького права. Суперечити громадянському суспільству може лише одностороння орієнтація на "винятковість", "самобутність" та "виключність" нації [192, с. 189]. Міжконфесійний та міжнаціональний мир, співпраця та солідарність – це основа для подальшого формування громадянського суспільства. Оскільки явище громадянської релігії до кінця не розкрито й важко піддається науковому аналізу, то єдиного обґрунтованого визначення цього поняття немає. Крім того, дослідники процесу формування громадянської релігії стверджують, що є суттєві відмінності між її розумінням на Сході та Заході [70, с. 195]. Очевидно одне: громадянську релігію так чи інакше пов'язують з існуванням державності.

Розбудова демократичного громадянського суспільства в країні потребує утвердження української громадянської релігії. Уперше термін "громадянська релігія" використав Ж.-Ж. Руссо в праці "Про суспільний договір" (1762). Він вважав, що громадянська релігія покликана вирішити проблеми різноманіття релігій (протестантів і католиків тоді). Мислитель стверджував, що громадяни повинні розглядати своє служіння суспільству як релігію, як певну заповідь, що забезпечить громадський порядок і спокій. У той час конфесійні відмінності не повинні відігравати ніякої ролі.

Громадянська релігія виступає загальною волею суспільства заради спільного блага. Вона ґрунтується на загальнолюдській моралі й несе відповідальність перед державою. Ж.-Ж. Руссо не надав концепції трансцендентного характеру, на відміну від американського розуміння досліджуваного феномену, де служіння державі – це вища відповідальність людства та підпорядкованість держави Богові.

Громадянська релігія, відповідно до вчення американського дослідника Р. Белла, який увів термін до сучасного наукового обігу, – "це релігійні виміри, які характерні для життя кожного народу й за допомогою яких він інтерпретує свій історичний досвід у світлі трансцендентальної дійсності" [256, с. 2.] Р. Белл вважає її невід'ємною складовою ідеології Сполучених Штатів. Громадянська релігія здійснює узаконення вищих

політичних авторитетів і виступає як своєрідна сукупність публічних вірувань, ритуалів і символів, що є важливою складовою життя американців.

Така форма релігії дає змогу об'єднатися суспільству, а ворогуючим сторонам вести компромісний діалог для прийняття спільних рішень. Крім того, вона легітимізує вже чинну владу та надає орієнтири для її можливої критики. Сформованої церковності така віра мати не може. Її основним завданням є звеличення національного духу та укріплення державної моралі, а також довіри до власного суспільства [70, с. 196].

У такому трактуванні громадянська релігія є доволі близькою сучасному молодому поколінню. Молодь розвивається в умовах конституційного гарантування свободи віровизначення та рівності всіх дозволених релігійних організацій, як християнських, так і всіх інших. Загалом у молоді формується толерантне ставлення до представника "інших" церков [251, с. 141]. Саме формулювання громадянської релігії вигідне вже тим, що пропагує ідею: усі релігії різні, але рівні перед суспільством і законом. Кожен має право на вільне віросповідання або невизнання жодної і конфесій.

Громадянська релігія сакралізує певні аспекти громадського життя через публічні ритуали та колективні церемонії. Попри різні підходи до розуміння цього поняття, центральним компонентом завжди залишається розуміння релігії як практики, що має сакральні виміри й колективну ідентичність [267, с. 88].

Європейська громадянська релігія пройшла два етапи розвитку. На першому етапі християнська громадянська релігія постала як ідейна єдність не лише всередині церкви, а також між християнською церквою та державою. На другому етапі християнська громадянська релігія пристосувалася до змін, розвинула чесноту толерантності та сприяла появі поліконфесійності та полі державності [272, с. 952].

Громадянська релігія має значну кількість переваг, серед яких – уникнення заангажованості щодо однієї з конфесій чи церков та сприяння

порозумінню й злагоді в суспільстві. Громадянське суспільство немислиме без взаємної поваги, толерантності та порозуміння. Варто шукати те, що об'єднує релігії. Саме на спільному й базується громадянська релігія.

Насправді, громадянська релігія так чи інакше немислима без такого поняття, як толерантність. Відкритою до інших, відмінних від своїх цінностей, може бути лише толерантна особа. Сприймати "іншого" як даність і розуміти, що йому так комфортно, відповідно, нічого не варто змінювати, і є завданням толерантності.

Серед віруючих багатьох конфесій є ті, хто не до кінця усвідомлює відмінності між, наприклад, різними гілками українського православ'я. Протистояння між ними для нього є умовними. Відповідно, громадянська релігія покликана об'єднувати й гуртувати людей, не звертаючи увагу на їхню конфесійну належність. Досить важко визначити "правильність" конкретної релігії й хибність іншої. Варто зазначити думку професора А. Колодного, який стверджує, що єдиної істинної релігії не існує. Є лише різні шляхи до одного Бога. Істинним може бути лише те, що об'єднує та інтегрує [219, с. 20].

Слід не "заморожувати" релігійно-духовну традицію, яка формує культурну ідентичність групи людей, а необхідно зберегти ці культури через втручання держави й розширення участі людей у процесі міжкультурного діалогу та спілкування. Така участь призводить до появи нових культурних груп громадянського суспільства, у якому, власне, і можлива громадянська релігія [127, с. 100].

Отже, громадянська релігія – чинник консолідації суспільства, незалежно від кількості віросповідань у ньому, адже в рамках цієї релігії можна окремо виявляти і власні конфесійні погляди. У межах громадянської релігії тісно переплітаються релігійна віра та громадянська відповідальність, бо всі церкви й конфесії прагнуть до мирного життя та щасливого суспільства. Її метою є забезпечення моральних основ державної політики.

Сьогодні можна констатувати значні позитивні кроки в напрямку оптимізації стосунків між державою та Церквою. Були створені структури, що уможливили постійний діалог релігійної спільноти з державою: з боку церкви – Всеукраїнська Рада церков і релігійних організацій України, з боку держави – державний орган у справах релігій.

Усе це, а насамперед практика державно-конфесійного діалогу, має позитивний вплив на процеси в багатоконфесійному церковно-релігійному просторі країни. На початку 2000-х років він набув певної усталеності та рівноваги, а в державно-конфесійних стосунках намітилася тенденція до запровадження партнерської моделі взаємовідносин. Саме таку модель пропонувала релігійна спільнота України в проекті "Концепції державно-конфесійних відносин", розробленому у 2004 р. [180, с. 53].

Концепція ґрунтується на Конституції України та міжнародних нормативно-правових актах із питань забезпечення свободи совісті та діяльності релігійних організацій, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Концепція виходить із того, що принципи верховенства права та рівності громадян і їхніх об'єднань перед законом є основою всіх правовідносин в Україні у сфері забезпечення права на свободу совісті та діяльності релігійних утворень. Завданням держави є забезпечення на всій території України уніфікованого застосування законів України та інших нормативно-правових актів і введення міри покарання за порушення цих норм чиновниками.

У процесі напрацювання цієї концепції вчені та ієрархи зробили висновок, що "Україна історично є багатоконфесійною країною, і надання пріоритету будь-якій церкві викличе додаткову напруженість в міжконфесійних та державно-церковних відносинах" [180, с. 47].

Примус треба звести до мінімуму. Слід розрізняти вимоги закону і приписи, які бажано виконувати, щоб бути добрим громадянином і не тільки мирно "жити разом", а ще й дбати про добробут одне одного. До вимог нової української моделі належать основні права й свободи, які закріплені в

Європейській конвенції з прав людини. Повага повинна проявлятися в зовнішній поведінці, але її не можна закріпити в законі як право, оскільки результат може бути зовсім протилежним.

Із результатів соцдосліджень 2010 р. очевидно, що більшість (76%) опитаних тією чи іншою мірою згодні з твердженням, що "в Україні існує повна свобода совісті й рівність віросповідань перед законом", причому кількість тих, хто так думає, порівняно з 2000 р., майже на 10% зросла. За конфесійною ознакою найбільше задоволених рівнем свободи совісті серед вірних УПЦ – 86% (незадоволених – лише 6%). Незадоволених серед вірних УГКЦ та УПЦ-КП – 13% і 12%, відповідно. Таким чином, на тлі високих оцінок стану забезпечення свободи совісті в країні спостерігаються водночас вияви невдоволення зазначеним станом, які мають досить виразну регіональну та церковно-конфесійну локалізацію [180, с. 45].

Конфесійні чинники здатні як підтримати процес державотворення, сприяти підвищенню авторитету країни на міжнародній арені, утвердженню демократично-відкритої системи цінностей, так і підірвати соціальну стабільність, живити загрозу ескалації світових релігійних конфліктів, слугувати засобом маніпуляції віруючими з боку зарубіжних релігійних центрів і держав.

Загалом побудова нової парадигми державно-церковних відносин передбачає вироблення парадигми "державо-церква-громадянське суспільство" [238, с. 121]. Подібну думку висловлюють і очільники українських церков. У вступному слові на черговому засіданні ВРЦіРО митрополит Онуфрій висловив своє бачення нового формату відносин взаємодії церков, суспільства й держави: "Сьогодні Україні необхідне стратегічне партнерство церков, громадянського суспільства й держави. Церкви та релігійні організації можуть допомагати відродженню української держави". Ми, зі свого боку, стверджуємо, що між церквою та державою повинна вибудовуватися модель співпраці, що передбачає "творчу взаємодію на благо народу України" [106].

Раніше ВРЦіРО неодноразово пропонувала своє бачення послідовності кроків щодо змін чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації, яке полягає в тому, що змінам мусить передувати прийняття Верховною Радою України сталої концепції державно-конфесійних відносин в Україні, якою передбачено запровадження партнерських відносин між державою та Церквою, яка має стати основою змін зазначеного законодавства.

Отже, підготовка до прийняття нової редакції базового Закону про свободу совісті та релігійні організації не передбачає обговорення проекту нової редакції з релігійною спільнотою й не бере до уваги позиції ВРЦ та її окремих учасників.

На черговому засіданні ВРЦіРО Митрополит Онуфрій, як тимчасовий головуючий, торкнувся й теми чинного законодавства із захисту прав віруючих, зазначивши, що, незважаючи на задекларовану в Конституції України свободу совісті та релігійних переконань, досі не можна констатувати, що цей напрямок політики успішно реалізовується. Прикладом цього може слугувати незмінне ставлення держави до конфесійної освіти, що наразі перебуває "на межі дискримінації". Ієрарх підкреслив, що значною мірою цьому сприятиме прийняття поданого на розгляд до Верховної Ради України закону "Про концепцію державно-церковних відносин", погодженого з ВРЦіРО [106]. Мова йде про зареєстрований у Раді законопроект, який би регулював державно-церковні відносини України і який так і не був прийнятий Парламентом.

Іншою вагомою перепоною для міжрелігійного спілкування стає та обставина, що кілька генерацій служителів церкви, виплечаних у непримиренних світоглядних протистояннях як зі світською культурою, так і з іноконфесійними інституціями, поки що не сприйняли досвіду співжиття в мультикультурному громадянському суспільстві, навичок міжцерковного діалогу та консенсусу.

Взаємні закиди священнослужителів різного рангу на адресу один одного, ультимативні відмови від спілкування, скандали та інтриги, взаємні образи й відверта боротьба за владу стали постійними явищами церковного буття в Україні. З іншого боку, вибіркова підтримка владою однієї з Церков може негативно вплинути на її моральний авторитет в очах суспільства й знизити рівень його довіри до Церкви як інституту загалом. Преференції, які надавалися УПЦ за час правління В. Януковича, могли призвести до порушення міжконфесійного балансу та породити припущення про запровадження державної релігії та недовіру як між керівниками, так і між вірними й прихильниками релігійних організацій. Небажання створення інституту державної церкви в Україні висловили 53,1 % респондентів соціологічного дослідження [251, с. 146].

Принцип відокремлення Церкви від держави в його демократичному трактуванні означає взаємне невтручання цих двох суспільних інститутів у специфічні сфери діяльності один одного й ніяк не передбачає витіснення релігії з життя суспільства. Цей принцип не означає заборону (неможливість) співпраці церкви і держави; неможливості присутності церкви в державних структурах, включаючи освітні заклади; неможливості фінансування державою суспільно корисних програм за ініціативою та/або участю церкви.

Взаємне невтручання означає взаємну повагу та визнання цими інститутами компетенції один одного в їхніх специфічних сферах, тому держава визнає існування внутрішніх приписів церкви (релігійних організацій) та враховує їх у своїй діяльності, а церква визнає та дотримується законів держави, що регламентують її діяльність як особливого об'єднання громадян, та не перешкоджає віруючим дотримуватися законів держави [180, с. 66].

Невизнання державою жодної релігії як обов'язкової передбачає й світський характер освіти, яку надає державна школа. Це означає заборону пропагування в будь-якій формі будь-якої релігії в навчально-виховному процесі державної школи з боку вчителів та невтручання церкви в

організацію навчально-виховного процесу, змістовне наповнення, методичне забезпечення навчальних планів і програм навчальних курсів.

Сьогодні громадянам України надано вільне право на отримання релігійної освіти та виховання. Це право реалізується через факультативні добровільні заняття у світській школі, а також через право релігійних організацій на утворення власних конфесійно зорієнтованих навчальних закладів (училищ, семінарій, академій). Окрім цього, державною владою може бути розроблений та запроваджений як обов'язковий позаконфесійний предмет із викладання, наприклад, релігійної історії України чи основ християнської віри і т.д.

Можемо відзначити, що у світі діють різні моделі державно-церковних відносин – від максимального ступеня віддалення церкви від держави і демократії в питаннях свободи совісті, як, наприклад, у США, до повного втручання держави у церковні справи та інституту державної церкви. Дослідник Хосе Казанова відзначає, що складна, проте плюралістична система українських віросповідань найближча до американської моделі порівняно з іншими суспільствами Європи [32, с. 113].

Звертаючись до західноєвропейського досвіду, можемо виділити три основні моделі державно-церковних відносин. Перша – це унітарна модель, яка потребує підпорядкування церкви державі. Інша – це так звана модель "двох мечів", яке передбачає паритет у відносинах Церкви й держави. Третя модель – тринітарна, яка проголошує чітке розмежування функцій держави та Церкви [26, с. 115].

Окремо варто звернути увагу на модель "державної церкви", коли одна з конфесій користується явними перевагами в країні, що має законодавче закріплення й часто фінансується з державного бюджету. Загалом, такий тип сьогодні наявний у 40 країнах світу, серед них – Греція та Великобританія. Варто відзначити, що така модель не підходить Україні, адже невирішені питання в українському православ'ї та неоднозначне ставлення православних до римо- та греко-католицької церкви України лише породжує нові

протистояння. Схожою є так звана подвійна модель, де привілеями користується не одна, а дві церкви (наприклад, Німеччина, Японія).

Водночас, найпоширенішою моделлю державно-церковних відносин яка найкраще підходить і українському суспільству, є відокремлення церкви від держави. Вона передбачає рівність усіх релігійних організацій перед законом і відсутність державного фінансування чи підтримки будь-якої з церков. Рух у напрямку оптимізації та гармонізації державно-церковних і міжконфесійних відносин повинен відбуватися поступово, без зовнішнього тиску. Очевидно, що ідеальної моделі просто не існує, відтак необхідно постійно враховувати історичний, загальнополітичний та економічний контексти країни на її сучасному етапі розвитку.

Світськість української держави, як наголошують А. Колодний і Л. Филипович, є справді демократичною, бо не потребує відсутності віри в державного службовця, але забороняє використання ним своїх релігійних переконань на державній службі [88, с. 54].

Резюмуючи викладений вище матеріал, у дисертаційному дослідженні обґрунтовується поняття "партнерської моделі" між державою та церквою, яка повинна забезпечити гармонізацію міжконфесійних відносин. Партнерські взаємовідносини держави і церкви ґрунтуються на визнанні того, що обидва суспільні інститути, будучи відокремленими та суверенними один від одного в питаннях, що належать до їхньої виняткової компетенції, діють в інтересах українського суспільства, адже відокремлення церкви від держави не може означати відокремлення мільйонів віруючих громадян від участі в житті країни.

Спільною метою держави й релігійних організацій є забезпечення права людини на свободу совісті, консолідація українського суспільства, збереження та примноження його традиційної релігійної культури, формування його ціннісних орієнтацій, розв'язання загальносуспільних проблем, збереження етнокультурного розмаїття.

Для досягнення цієї мети держава й церква докладають зусиль до

пошуку та встановлення рівноваги інтересів віруючих і невіруючих громадян та їхніх об'єднань за релігійною ознакою; досягнення взаєморозуміння та взаємної толерантності між ними; забезпечення міжконфесійної стабільності, запобігання виникненню та загостренню конфліктів на релігійній основі; протистояння конфесій, зокрема в питаннях розподілу сфер їхнього впливу на території України чи повернення їм націоналізованого в минулому майна релігійного призначення.

Така модель взаємодії між державою та церквою передбачає здійснення спільних програм у різних галузях: формування здорового способу життя; зміцнення інституту сім'ї, захисту дитинства; громадських робіт; соціальної інтеграції осіб з особливими потребами; ліквідації наслідків стихійних лих, екологічних та техногенних катастроф; охорони здоров'я; соціальної реабілітації осіб, які її потребують; охорони природної та культурної спадщини; культурно-просвітницької діяльності, пов'язаної зі збереженням традиційної релігійної культури українського суспільства, захистом суспільної моралі від проникнення культу насильства, жорстокості, порнографії; освітньої діяльності, пов'язаної із забезпеченням можливості здобуття якісної освіти громадянами з бідних і нужденних прошарків суспільства.

Партнерські взаємовідносини між державою та церквою розглядаємо як дієвий засіб подолання упередженості, проявів релігійної нетолерантності, міжконфесійних незгод, недовіри між конфесіями, між державою та церквою, церквою та суспільством.

Партнерська модель взаємовідносин між державою та церквою реалізується через сукупність їхніх прав і обов'язків, яких вони набувають та виконують в інтересах суспільства. Держава гарантує забезпечення захисту релігійних реліквій, святинь, символів, місць паломництва, будівель релігійного призначення.

Релігійні організації як особливі об'єднання громадян та інститути громадянського суспільства повинні мати безперешкодне право на

здійснення релігійної практики, провадження господарської діяльності, спрямованої на отримання коштів для забезпечення основної діяльності, а також благодійної та іншої суспільно корисної діяльності.

Партнерська модель державно-конфесійних та міжконфесійних відносин передбачає виконання низки обов'язків. Зокрема, конфесії зобов'язуються поважати та брати до уваги історично-культурні традиції суспільства, дотримуватися принципів толерантності в ставленні до релігійних організацій, віруючих інших конфесій, невіруючих та атеїстів; не втручатися в діяльність інших релігійних організацій, не проповідувати у будь-якій формі нетерпимості до віруючих інших конфесій чи невіруючих; не допускати образи релігійних почуттів віруючих інших конфесій; поважати священнослужителів та ієрархів інших конфесій як рівноправних співгромадян.

Окремо необхідно наголосити на вихованні толерантності в учнів та студентів духовних навчальних закладів. Важливим є дотримування вимог чинного законодавства та правопорядку; повага до державних символів, державної мови та мови національних меншин; повага до чинних органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Відзначимо, що впровадження партнерської моделі відносин між владою та церквою можливе за повної аполітизації всіх конфесій. Це повинно виявлятися в невтручанні церкви в політичні процеси країни, участі у виборах чи підтримці певних партій. Водночас священнослужителі та віруючі мають право брати участь у політичних актах тільки як громадяни від власного імені. Сам Христос заповідав віддавати кесареві – кесарево, а Боже – богові. (Мф. 22:21). Адже і церква, і держава мають спільне поле діяльності, але різні засоби та цілі. Бо держава – це суто світське утворення, а Церква – не від світу цього (Ін. 15:19) [243, с. 126].

Однією з важливих складових партнерської моделі державно-церковних відносин є необхідність закріплення та дотримання на конституційному рівні права на релігійну свободу [47, с. 35]. Водночас, право

на власну свободу віровизначення не може служити приводом для нетолерантного чи зухвалоного ставлення до представників інших конфесій. Прикро, але таких випадків чимало. Тому належне забезпечення прав і свобод громадян України у питаннях дотримання та вільного виявлення власних релігійних переконань повинно належати до її першочергових аксіологічних принципів [10, с. 104].

Партнерська модель державно-церковних відносин передбачає їх рівноправність. Адже і церква, і держава служать одному й тому ж народові. Метою обох є побудова громадянського суспільства та утвердження принципів гуманізму, демократії та толерантності. Кожна з них має право на власне поле діяльності, а відтак, повинна поважати "паралельну структуру" та не втручатися в її діяльність. Проте сьогодні доводиться констатувати часте використання державними службовцями церкви як механізму впливу на суспільство, особливо під час виборчих процесів [88, с. 48].

Як приклад можемо навести документ Римо-католицької церкви "Душпастирська конституція про церкву в сучасному світі". Цей документ відкриває широку перспективу співпраці між державою та церквою на усіх рівнях задля власне добра людини [54, с. 493]. З іншого боку, європейські країни постійно стежать за порушеннями законодавства у сфері свободи совісті. Вони мають чіткі випрацювані механізми впливу на такі ситуації (профільні міністерства, суд). Розвинуті країни пропонують цілий механізм гарантування свободи совісті на найвищому світовому рівні, наприклад, комітет ООН із прав людини, Європейська комісія з прав людини [124, с. 194]. Запозичення подібного європейського досвіду сприятиме утвердженню партнерської моделі, в основі якої лежать імперативи толерантності та налагодження оптимальних державно-церковних відносин.

Партнерська модель покликана принести взаємну вигоду для церкви та держави, адже принципи мирного співіснування якраз і сприяють гармонізації та стабілізації як державно-церковних, так і міжконфесійних відносин.

У цьому контексті відзначимо, що для оптимізації державно-церковних та міжконфесійних відносин необхідно запровадити такі положення:

1. Привести вітчизняну модель державно-церковних відносин у відповідність із нормами міжнародного права в галузі свободи совісті.
2. Вироблення механізму контролю за дотриманням чиновниками чинного законодавства про рівноправність релігійних організацій в Україні.
3. Запровадження неантагоністичної моделі відділення церкви від держави.
4. Налагодження механізму заохочення українських церков до важливих проектів, що реалізується через соціальну місію церкви.
5. Зацікавлення існування міжцерковних та екуменічних організацій із метою державної співпраці з ними.
6. Для підвищення освітньо-культурного рівня релігійної толерантності необхідно запровадити факультативні та обов'язкові позаконфесійні курси релігійної освіти як у школах, так і вищих навчальних закладах.
7. Розповсюдження лише правдивої та об'єктивної інформації через державні ЗМІ стосовно релігійних організацій країни.
8. Твердження європейської системи цінностей у питаннях відносин між державою та церквою.
9. Категорична недопустимість політизації релігії та повне унеможливлення використання церкви як інструменту політиків.
10. Розробляння масштабної ідеї національної церкви в Україні, яка б не породжувала нових конфліктогенних факторів.

Найважчою проблемою є практичне втілення науково осмислених ідей стосовно гармонізації міжконфесійних і державно-конфесійних відносин. Кожна визначена детермінанта потребує подальшого ґрунтовного теоретичного осмислення для подальшої практичної реалізації.

Означені вище принципи є теоретичною основою для подальших наукових розвідок. Для докладної наукової розробки потрібно залучати вітчизняних учених-релігієзнавців і спеціалістів управлінців. Результати їх

напрацювань мають бути узгоджені з представниками українських церков, що можливе через безпосередні зустрічі або через діяльність ВРЦіРО.

Яка б цивілізована модель міжконфесійного співіснування не витворилася з часом на українському ґрунті, потенційна небезпека виникнення внутрішніх чи ескалації зовнішніх релігійних конфліктів не зникне в нинішньому складному, глобалізованому світі. Будучи помітним дестабілізуючим чинником суспільного життя, релігійні конфлікти можуть нести загрозу державним інтересам як у питаннях внутрішньої стабільності, так і через ризики кризових явищ у зовнішніх стосунках.

Що стосується гармонізації міжконфесійних відносин України, то від декларативних заяв ВРЦ переходить до певних реальних кроків. Це видно зі спільних актуальних питань державного значення, участі представників більшості конфесій у щотижневих тижнях молитви. Особливо це проявилось у зв'язку з останніми подіями на Майдані та Сході України [244, с. 173].

Отже, для держави та церкви необхідна така форма співіснування, яка б улаштувала всі суб'єкти діалогу. В умовах мультикультуралізму та поліконфесійності такою моделлю може й повинна бути саме партнерська модель, в основі якої лежать основи толерантності. Толерантність цінує інакшість та різноманітність, але не призводить до уніфікації. Модель партнерства на базі імперативів толерантності покликана гармонізувати як міжконфесійні, так і державно-конфесійні відносини., адже розбіжності в релігійних поглядах не повинні заважати формуванню нового українського громадянського суспільства.

Однією з форм налагодження державно-конфесійних стосунків є можливість запровадження громадянської релігії. Вона – чинник консолідації суспільства, незалежно від кількості віросповідань у ньому. У межах громадянської релігії тісно переплітаються релігійна віра та громадянська відповідальність, бо всі церкви й конфесії прагнуть до мирного життя та заможного суспільства.

Як б модель не була запроваджена в Україні, обов'язковим має бути забезпечення права на свободу совісті. Необхідною передумовою такого забезпечення є дотримання принципу невизнання жодної релігії як обов'язкової, жодної церкви – як державної. Це забезпечується через установлення світського характеру держави та освіти, що надається державною школою, тобто через відокремлення релігійних організацій від держави та школи.

Водночас, відокремлення церкви від держави не означає відокремлення церкви від суспільства, заборону її участі в суспільному житті. Навпаки, цей принцип звільняє церкву від її одержавлення, тотального контролю держави над її внутрішнім життям, внутрішніми приписами та релігійною практикою.

Висновки до розділу 3

Міжконфесійні відносини в сучасній Україні є складним, неоднозначним процесом. Релігійні лідери та представники державної влади, як і віруючі, визнають необхідність налагодження мирного співіснування конфесій на базі імперативів толерантності. Окремо слід наголосити, що нинішнє українське суспільство вирізняється строкатістю етноконфесійних утворень та етнорелігійних груп. Як у XX ст., так і сьогодні вагомий вплив на перебіг етнодемографічних і геоетнополітичних процесів має релігійно-конфесійний чинник, роль якого в міжетнічних контактах, у процесах збереження та зміни ідентичності переоцінити важко.

Як постсоціалістична країна, Україна так і не змогла віднайти власної релігійної основи, оскільки протягом радянського періоду конфесійні центри мало формували у свідомості віруючих образ єдиної України. Тому у XXI ст. наша держава не є етнонаціональною цілісністю.

Продовжує "розривати" Україну штучний поділ на різні юрисдикції, особливо це стосується православ'я. Проблему релігійної орієнтації постійно

пов'язують із національною самоідентичністю українських громадян. Тому толерантизація міжконфесійних відносин не може відбуватися без урахування геополітичного та етнодемографічного чинників, що репрезентують інтереси різних етнічних груп, які значною мірою представлені в Україні.

Твердження про необхідність прийняття та розуміння "іншого" в усталених світоглядних установках і релігійних проявах усе частіше спостерігаємо у вітчизняній науковій літературі. Але проблема можливостей і меж толерантності є складною, відтак, вона мало доступна пересічним громадянам. Толерантність не можна порівнювати ні з індиферентизмом, тобто байдужістю до означеного питання, ні з компромісом, адже в його основі мають лежати певні поступки чи поблажки.

Співпраця з іншими церквами має залежати від рівня догматично-канонічного віддалення однієї церкви від іншої. За спільний плацдарм варто використовувати як загальнохристиянські норми та канони (наприклад, для католиків і православних), так і всі біблійні приписи (для всіх християн). Усі люди створені за подобою та образом Божим, а відтак, повинні поважати представників іншої релігії лише за наявність у ній цього Образу.

Крім того, у дослідженні виділено три рівні відносин, на яких виникають толерантні чи нетолерантні відносини. Глобальний – рівень загальноцерковний, локальний – рівень конкретної парафії чи міста та рівень кожної людини, будь-якого пересічного громадянина.

Загалом можемо констатувати, що в Україні держава й церква декларуються як рівноправні суб'єкти відносин, кожен із яких функціонує в межах своєї юрисдикції. Завдяки такому принципу та формуванню оновленого законодавства можлива розбудова нової (партнерської) концепції державно-церковних відносин, яка б сприяла якісній співпраці світської та церковної влади на всіх рівнях і розширенню конфесійного розмаїття.

Також в Україні гостро стоїть проблема запровадження громадянської релігії, бо наявна поліконфесійність сприяє розгортанню нових протистоянь і

конфліктів. Громадянська релігія формується на ґрунті конфесії, проте їй не тотожна. Тому утвердження громадянської релігії на базі імперативів толерантності повинно сприяти консолідації всього суспільства та налагодження мирної атмосфери в житті соціуму.

Отже, для подолання вже наявних проблем необхідно врахувати всі означені вище фактори та вдосконалити Концепцію державно-церковних відносин на засадах партнерства, і в такому варіанті вона має бути прийнятою на державному законодавчому рівні. При цьому буде змога ведення конструктивного діалогу як між церквою і державою, так і між представниками різних конфесій, представлених в Україні. Причому цей процес неодмінно має огорнути всі три рівні міжконфесійних відносин, і тоді буде формуватися нова партнерська модель, в основі якої буде толерантність. Саме така модель оптимально відображає сучасний стан як державно-церковних, так і міжконфесійних взаємин.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження проблеми толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні, здійснене на основі комплексного міждисциплінарного підходу, у результаті якого зроблено прогноз формування найприйнятнішої моделі державно-церковних відносин, дало підстави зробити такі висновки:

1. Значення імперативів толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні та аналіз релігієзнавчої, філософської, богословської, соціологічної літератури з теми засвідчують високий ступінь актуальності теми дисертації. Толерантність – фактично єдина категорія людського співжиття, яка забезпечує мирне життя суспільства, його етно- та культурозбереження, комунікацію між індивідами та релігійними спільнотами, сприяє налагодженню мирної атмосфери, пропагує позаконфесійне виховання молоді. Релігія в Україні – важливий соціальний інститут, який користується високим ступенем довіри, але у сучасній ситуації відіграє більше роз'єднувальну, а не об'єднуювальну роль.

Людина має терпіти не тому, що нам байдуже, а тому, що розуміємо суть і необхідність толерантності. Ми визнаємо повноцінним існування людини лише як толерантної істоти, тобто тільки в діалогічному спілкуванні розкривається її суть.

2. Сьогодні сферу міжконфесійних відносин в Україні розглядають лише в дотичних до дисертації площинах. Несформованим було категоріальне поле основних понять, а теоретико-методологічна база – недостатньою. Уточнення таких основоположних понять, як конфесія, міжконфесійні та державно-церковні відносини, імперативи толерантності, дало змогу повноцінно розкрити суть такої багатогранної, багатоаспектної та багатозначної категорії, як толерантність.

Загальний процес пошуків порозуміння в поліконфесійному житті України варто спрямувати не на "переінакшення" одних іншими, а на встановлення паритетного діалогу на засадах взаємоповаги та толерантності.

Необхідно, щоб лідери релігійних організацій не відстоювали винятковість власної церкви, а усвідомили свою відповідальність перед народом і завжди пропагували повагу, мир і толерантне ставлення до "іншого".

3. Для мирного та гармонійного співіснування релігійних конфесій у поліконфесійній державі необхідна реалізація та утвердження імперативів толерантності як базових установок, що потрібні для налагодження толерантних міжконфесійних відносин, та єдиний можливий плацдарм для гармонізації релігійної ситуації в Україні. Толерантність повинна базуватися на імперативах конструктивного діалогу, співпраці, любові, визнанні позиції іншого, співпереживанні, ненасиллі, невтручанні, спільному моральному вченні, терпимості, повазі, інтелігентності, взаємопоступливості та ін.

Лише за реалізації зазначених принципів міжконфесійна злагода буде не лише декларуватися, а й справді реалізовуватися в конструктивному міжцерковному діалозі, що реально сприятиме налагодженню міжрелігійних відносин. Український екуменічний консенсус неможливий без усвідомлення проблеми релігійної нетерпимості та забезпечення на рівні держави принципу свободи совісті та рівноправності.

4. Складний і суперечливий шлях інституційного становлення конфесійної мережі, багатогранна трансформація конфесійної структури українського суспільства сприймаються як відродження духовності українців, проте це нетотожні речі. Багато вітчизняних релігієзнавців говорять про завершення формування конфесійної мапи країни, однак цей процес спровокував низку конфліктів, більшість із яких досі не вирішені.

Результатом трансформації міжконфесійної структури на принципах толерантності є компроміс між церквами, який має перейти в конструктивний діалог. Водночас, толерантність взаємопов'язана з конфліктом. І хоча релігійні конфлікти в Україні вже не мають характеру

відкритих протистоянь, як у 90-х рр. XX ст., вони існують у прихованій формі, що є набагато небезпечнішим для конфесійного миру в державі. Значна кількість цих протистоянь далекі від істинних богословських причин, якими часто прикриваються церкви.

Основними конфліктогенними чинниками сьогодні є недостатність чіткої нормативно-правової бази, високий рівень політизації релігійного життя, роз'єднаний стан українського православ'я, регулярні сутички в Криму на етнорелігійному підґрунті (до анексії), розташування більшості релігійних центрів за межами України. Ці фактори значною мірою дестабілізують і так нестійке українське суспільство. Вирішення численних міжконфесійних проблем українського суспільства можливе через переговори та тривалі богословські діалоги з обов'язковим залученням органів влади.

5. Поділяючи переконання, що релігійний плюралізм реально існує, доводимо, що гармонізація міжконфесійних стосунків у плюралістичному суспільстві можлива на основі принципу толерантності. Механізмами гармонізації міжконфесійних відносин на засадах толерантності є забезпечення реалізації принципу свободи совісті та загальної рівності всіх релігій, зростання віросповідної активності громадян, відкритість українського суспільства світовому досвіду побудови толерантних відносин тощо.

Гармонізації міжконфесійних стосунків сприяють державні закони (Конституція, Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації") та нормативні документи церков, на зразок "Основних принципів ставлення РПЦ до інослав'я" та "Концепції екуменічної позиції УГКЦ". Вони відіграють важливе значення в процесі налагодження міжконфесійного діалогу.

Утворення об'єднаної національної церкви на основі визнання винятковості однієї з конфесій і згуртування навколо неї інших християнських течій практично неможливе. Послідовники кожної церкви

сприймають її як єдино істинну національну релігію. Тому толерантність не повинна призводити до об'єднання, злиття культур чи релігійних відмінностей. Навпаки, толерантність має сприяти існуванню полікультурного світу, вона пропагує мирне співіснування в умовах мультикультуралізму.

6. Етнодемографічний і геополітичний чинники посідають особливе місце у формуванні толерантності міжконфесійних відносин. Україну продовжує "розривати" штучний поділ православ'я на різні юрисдикції. Проблема релігійної орієнтації постійно корелюється з національною самоідентичністю українських громадян.

Водночас відзначимо, що основною цінністю серед усього іншого залишається людина, її життя, гідність і свобода власного самовизначення, в зокрема й релігійного, незалежно від етнодемографічної належності.

7. Проведене дослідження дало підстави ввести поняття рівнів і меж толерантності в системі міжконфесійних стосунків України. Виділямо три рівні: глобальний – рівень загальноцерковний, локальний – рівень конкретної парафії чи міста та рівень кожної людини, будь-якого пересічного громадянина. Зокрема, доведено, що нетолерантність виникає на другому рівні міжконфесійних відносин, де перехрещуються переважно майнові інтереси громад. Очевидно, що концептуальне сприйняття "іншого", яке декларують основні світові релігійні центри, на практиці відрізняється від реальної взаємодії з ним. Крім того, його сприйняття на побутовому рівні та на рівні цілої громади теж інше. Носіями колективної свідомості виступають священнослужителі, які й несуть відповідальність за громаду. Необхідно усвідомити, що "інший" – насамперед людина. А релігія – це якраз і є спосіб виявлення людинолюбства.

Що стосується межі толерантності, то чітко встановити її неможливо. З одного боку, ми не можемо толерувати нетолерантне, а з іншого – ми повинні терпіти не зло, а конкретну людину.

8. Основним результатом цієї наукової розвідки є розроблені в дослідженні концептуальні засади найприйнятнішої моделі міжконфесійних і державно-церковних відносин в Україні. В Україні держава й Церква декларуються як рівноправні суб'єкти відносин, кожен із яких має власну сферу впливу та діяльності. Завдяки такому принципу та формуванню оновленого законодавства можлива розбудова партнерської концепції державно-церковних відносин, яка б сприяла налагодженню співпраці світської й церковної влади на всіх рівнях і розширенню спектра конфесійного розмаїття. У сучасних умовах поліконфесійності та мультикультуралізму такою моделлю державно-церковних відносин є партнерська, в основі якої лежать імперативи толерантності. Формуванню нових відносин між державою та Церквою буде також сприяти прийняття "Концепції державно-церковних відносин", яке підтримує ВРЦіРО.

Крім того, для України можливий варіант запровадження громадянської релігії, яка формується на ґрунті конфесій, проте їм не тотожна. Тому утвердження громадянської релігії, яка уникає заангажованості щодо певної конфесії та сприяє злагоді в суспільстві, на базі імперативів толерантності повинно сприяти консолідації всього суспільства та налагодженню мирної атмосфери в житті соціуму.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що, попри відсутність серйозних догматичних розходжень у більшості християнських українських церков, конфлікти існують, релігійна нетерпимість трапляється набагато частіше, ніж кроки примирення між церквами. Зрозуміло, що об'єднати людство під одним релігійним прапором неможливо, хоча всі релігії погоджуються з тим, що найбільшою цінністю є людське життя.

Процес пошуку консенсусу та злагоди в міжконфесійному житті України необхідно спрямовувати на поглиблення конструктивного діалогу, багатокультурного пізнання, порозуміння, стриманості та справедливості. Формуванню толерантного ставлення сприяє академічна релігійна освіта.

Релігійне життя "визначається не державною доктриною чи політикою релігійного керівництва, а самовідтворювальними процесами взаємотолерування релігійних груп, їх взаємопроникнення й узгодження інтересів. Проблема оптимізації державно-конфесійних та міжконфесійних відносин належить до одного зі стратегічних завдань державної влади України та ієрархів найбільших українських церков.

Спільною метою держави й релігійних організацій є забезпечення права людини на свободу совісті, консолідація українського суспільства, збереження та примноження його традиційної релігійної культури, формування його ціннісних орієнтацій, розв'язання загальносуспільних проблем, збереження етнокультурного розмаїття. Церква й держава служать одному й тому ж народові.

У межах цієї роботи розглянуто аспекти міжконфесійних відносин в Україні та процесу їх гармонізації на базі імперативів толерантності. Здійснене дослідження відкриває перспективи нових наукових розвідок, які будуть охоплювати теоретичні та практичні завдання щодо оптимізації міжконфесійних відносин та реалізації в суспільному житті України оптимальної моделі міжконфесійних і державно-церковних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / за ред. А. Колодного. – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Актуальні питання державно-церковних відносин в Україні / За ред. В. Бондаренка і А. Колодного. – К. : Світ Знань, 2001. – 142 с.
3. Алексеева Д. Другой как ближний: парадоксы тематизации : научное издание / Д. А. Алексеева // Философские науки. – 2011. – №10. – С. 75 – 89.
4. Андрущенко В. Теоретико-методологічні засади модернізації вищої освіти в Україні на рубежі століть / В. П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2001. – №2. – С. 5 – 13.
5. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. От Возрождения до Канта / пер. и ред. С. А. Мальцева. – Спб. : Пневма, 2002. – 880 с.
6. Арістова А. Діалог католицької церкви з мусульманським світом: досягнення і проблеми / А. Арістова // Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору. Науковий збірник. – К. : УАР, 2013. – С. 77 – 88.
7. Арістова А. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси : дис. на здобуття наук. ступеня доктора філ. наук: спец. 09.00.11 / А. Арістова. – К., 2008. – 418 с.
8. Бабій М. Міжконфесійні відносини в Україні: проблеми нормалізації й оптимізації / М. Ю. Бабій // Актуальні питання міжконфесійних взаємовідносин в Україні : зб. наукових матеріалів / заг. ред. В. П. Андрущенка та ін. – К., 2005. – С. 13 – 19.
9. Бабій М. Проблеми і перспективи міжконфесійного діалогу // Українське релігієзнавство. – 1999. – 12 бюлетень. – С. 63 – 72.

10. Бабій М. Свобода релігії: Принципи Другого Ватиканського Собору і сучасний їх вимір / М. Бабій // Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору. Науковий збірник. – К. : УАР, 2013. – С. – 108.

11. Бабій М. Толерантність: теоретичні та практичні засади / М. Ю. Бабій // Українське релігієзнавство. – 1996. – №4. – С. 13 – 23.

12. Бахтин М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин // Сост. С. Г. Бочаров, примеч. С. С. Аверинцев и С. Г. Бочаров. – М. : Искусство, 1979. – 423 с.

13. Березяк О. Толерантність як умова подолання несприйняття іншого / О. І. Березяк. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/1492/1/07boipni.pdf>.

14. Белікова Н. Стан релігійності населення і перспективи розвитку міжконфесійних та етнокультурних відносин в Україні (за даними соціологічного дослідження Донецького державного інституту штучного інтелекту) / Н. Белікова, О. Беліков, О. Туренко // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 17. – С. 62 – 74.

15. Бистрицька Е. Еволюція унійної моделі католицько-православного діалогу в контексті східної політики Святого Престолу і Другий Ватиканський Собор / Е. Бистрицька // Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору. Науковий збірник. – К. : УАР, 2013. – С. 88 – 99.

16. Бистрицький Є. Конфлікт культур і методологія толерантності / Є. Бистрицький // Єдність світу і розмаїття культур : Матеріали круглого столу українських та російських філософів // Філософська думка. – 2011. – № 4. – С. 102 – 118.

17. Богачевська І. Мовний аспект релігійно-конфесійної толерантності / І. В. Богачевська // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – С. 24 – 25.

18. Бондарчук І. Релігія і церква в сучасній Україні: правовий і соціальний аспекти / І. В. Бондарчук // Актуальні питання

міжконфесійних відносин в Україні : зб. наук. мат. / заг. ред. В. Андрущенко та ін. – К., 2005. – С. 5 – 13.

19. Бубер М. Я и Ты / пер. с нем. Ю. С. Терентьева, Н. Файнгольда ; послесл. П. С. Гуревича. – М. : Высшая школа, 1993. – 175 с.

20. В День толерантности мусульмане рассказали об исламском подходе в решении социальных проблем Украины. – Режим доступа : <http://islam.com.ua/news/9781>.

21. В Україні пройде традиційний Тиждень молитов за єдність християн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/54866.

22. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого ; пер. з нім. / Б. Вальденфельс. – К. : ППС, 2004. – 206 с.

23. Вандишева-Ребро Н., Фесенко Г. Вимушена толерантність / Н. Вандишева-Ребро, Г. Фесенко // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: II Міжнародна науково-теоретична конференція (17-18 грудня 2009 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 42 – 44.

24. Вергелес К. Етноконфесійні чинники в процесах утвердження української державності / К. М. Вергелес // Релігійна свобода: [наук. щоріч.] : Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства. – К., 2009 – № 14. – С. 98 – 102.

25. Вергелес К. "Руский мир" Кирила не для України / К. М. Вергелес // Українська асоціація релігіє знавців. Збірка наукових статей за заг. редакцією проф. А. М. Колодного. – К., 2014. – С. 14 – 31.

26. Виговський Л., Виговська Т. Політико-правова модель державно-церковних відносин як чинник оптимізації стосунків між державою та Церквою в Україні / Л. Виговський, Т. Виговська // Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства : матеріали Міжн. наук-практ. Інтернет-конф. 28-29 травня 2014 р. / за заг. ред. проф. В. І. Докаша. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 114 – 120.

27. Відбулося робоче засідання Комісії УПЦ для діалогу з УПЦ КП і УАПЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://orthodoxy.org.ua/data/kiyiv-vidbulosya-roboche-zasidannya-komisiyi-upc-dlya-dialogu-z-upc-kp-i-uapc.html>.

28. Вікарій Київської Митрополії єпископ Васильківський Пантелеїмон взяв участь у прийомі з нагоди святкування Міжнародного дня солідарності з палестинським народом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/ru/node/10631>.

29. Вітюк І. Соборний стимул для розвитку релігійної толерантності та міжконфесійного діалогу / І. К. Вітюк // Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору. Науковий збірник. – К. : УАР, 2013. – С. 435 – 439.

30. Владиченко Л. Сучасний стан та динаміка розвитку релігійної мережі в Україні / Л. Владиченко // Мультиверсум. – 2012. – № 8 (116). – С. 214 – 225.

31. Владиченко А. Розвиток християнсько-мусульманських відносин в контексті релігійної толерантності / А. Владиченко // Релігійна свобода : Науковий щорічник. – 2008. – № 12. – С. 134 – 138.

32. Волова Л. Діалектика традицій і новаторства у розвитку міжконфесійних відносин на етапі становлення суверенної України : дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філ. наук: спец. 09.00.03 / Л. О. Волова – Запоріжжя, 2000. – 184 с.

33. Володимир (Сабодан), митрополит. Мирне співбуття при взаємній повазі... // Людина і світ. – 1996. – № 3. – С. 41 – 43.

34. Ворон О. Професійна релігійна освіта Римо-католицької церкви в умовах розбудови України як незалежної держави / О. П. Ворон // Історія релігії в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія "Історичне релігієзнавство". – Острог : Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2010. – Випуск 2. – С. 54 – 67.

35. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: рік роботи // Людина і світ. – 1997. – №№ 11–12. – С. 25 – 28.

36. Гаврилюк Т. Феномен толерантності як прояв світоглядної свободи особистості / Т. Гаврилюк // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 107 – 109.

37. Гальчинський А. Інтеграція кримських татар в Українське суспільство: проблеми і перспективи: аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень / А. Гальчинський, О. Власюк, О. Здірук, В. Крисаченко, Н. Прозорова, М. Степико; Нац. ін-т стратег. дослідж. – К., 2004. – 40 с.

38. Герасимчук А., Бойко Б. Проблема діалогу між православ'ям та католицизмом у сучасних умовах / А. Герасимчук, Б. Бойко // Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору. Науковий збірник. – К. : УАР, 2013. – С. 477 – 480.

39. Горбаченко Т. Релігія і культура : курс лекцій для студ. вузів культури і мистецтв, філос. і релігієзнавчих фак. ун-тів / Т. Г. Горбаченко [та ін] ; Київський держ. ін-т культури. – К. : [б.в.], 1996. – 236 с.

40. Горський В. С. Де шукати Європу (погляд з позиції українського сьогодення) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / В. С. Горський. – Запоріжжя, 2000. – Вип. XI. – С. 11 – 15.

41. Гринько О. Стратифікація українського суспільства і релігійний фактор // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2012. – № 2 – С. 136 – 141.

42. Гузар Любомир, кардинал. Любов влади зашкодить УПЦ (МП) // З інтерв'ю Українській службі Бі-Бі-Сі. – 18 січня 2011 р. – Режим доступу : www.galinfo.com.ua.

43. Гусейнов А. Возможно ли моральное обоснование насилия? / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С. 19 – 27.

44. Декларация об отношении Церкви к нехристиански религиям "Nostra Aetate" [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=88.

45. Декларація принципів толерантності, схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на 28 сесії в Парижі 16 листопада 1995 р. – Б.м.в., 1995. – 14 с.

46. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань // Прийнята на Всесвітній конференції по боротьбі проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_b93.

47. Декларація про свободу / Документ Другого Ватиканського Собору // Релігійна свобода і права людини: Місія і прозелітизм. У 3-х т. – Т. 3. – Л. : Свічадо, 2004. – С. 34 – 36.

48. Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду / Наук. збірник. – К., 2004. – 283 с.

49. Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти : Науковий збірник за редакцією А. Колодного, та В. Олуйка. – Хмельницький, 2003. – 224 с.

50. Діалог із РКЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/page/dialog-iz-rkts>.

51. Дікова-Фаворська О. // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Матеріали засідання "круглого столу" від 29 травня 2007 р. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 45 – 47.

52. Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : монографія / М. С. Дністрянський ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л. : Літопис, 2006. – 490 с.

53. Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* (Радість і надія) // Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, декрети, декларації. – Л. : Свічадо, 1996. – С. 502.

54. Душпастирська конституція про церкву в сучасному світі "радість і надія" – "gaudium et spes" // Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Л., 1996. – С. 486 – 522.

55. Дюркгейм Э. Метод социологии // Э. Дюркгейм. – М.: Наука, 1990. – С. 391 – 527.

56. Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні: [збірник] / [Яроцький П. та ін.; за заг. ред.: А. Колодного, П. Яроцького, О. Сагана]; Від-ня релігієзнавства Ін-ту філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України, Нац. б-ка України ім. В. Вернадського, Укр. асоц. релігієзнавців. – К.: Гнозис, 2001. – 279 с.

57. Екуменічний соціальний тиждень як проект міжконфесійної співпраці в Україні був представлений на міжнародній конференції у Мінську // Інститут Екуменічних студій українського Католицького Університету. – Режим доступу: <http://www.ecumenicalstudies.org.ua/novini-institutu/2011/11/18/2237>.

58. Ермолаев В. Самоорганизация в природе и этногенез / В. Ю. Ермолаев // Изд-во. Всесоюзн. географ. о-ва. – 1990. – Т. 122, вып 1. – С. 26 – 32.

59. Ефимова Д. Национальное самосознание и межэтническая толерантность / Д. В. Ефимова, Ю. А. Макаров. – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2004. – 311 с.

60. Єленський В. "Повстання релігій", міжрелігійні відносини і толерантність у глобалізованому світі / В. Є. Єленський // Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні: наук. щорічник / заг. ред. А. Колодного, М. Бабія. – К., 2005. – С. 86 – 92.

61. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 420 с.

62. Жити разом: поєднання різноманіття і свободи в Європі XXI століття // Доповідь Групи видатних осіб Ради Європи / Пер. Г. Сташків. – Л. : Літопис, 2011. – 112 с.

63. Загальна декларація прав людини. – ГА ООН, 10.12.1948 р. // Хартія прав людини. – К. : Світоч, 1993. – 24 с.

64. Загрійчук І. Природа толерантності та її межі // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 46 – 48.

65. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

66. Звернення керівників Церков і релігійних організацій до своїх вірних та всіх людей доброї волі у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні [Електроний ресурс]. – Режим доступу : http://vrciro.org.ua/index.php?option=com_content&taskItemid=1&lang=ru.

67. Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви до православних громадян у зв'язку з майбутніми виборами до Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/article/kiiv-svyashchennii-sinod-upts-zvernuvsya-do-pravoslavnikh-maibutnimi>.

68. Здіорук С. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти / С. І. Здіорук. – К. : НІСД, 1993. – 113 с.

69. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття : монографія / С. І. Здіорук. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.

70. Зінкевич Т. Громадянська релігія, нація, держава / Т. Зінкевич // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – С. 195 – 200.

71. Знаки часу: До проблеми порозуміння між церквами / упоряд. З. Антонюк, М. Маринович ; Інститут релігії та суспільства при Львівській Богословській академії. – К. : Сфера, 1999. – 504 с.

72. Иоанн (Зизиулас), митрополит. Истина, толерантность, монотеизм. Возможен ли межрелигиозный диалог? / Митрополит Иоанн Зизиулас [Электронный ресурс] // Соборность, богословский ежегодник. – № 7. – 2013. – Режим доступа : <http://minds.by/news/opublikovan-novy-j-vy-pusk-zhurnala-sobornost-bogoslovskij-ezhegodnik#.VZ6j6qT3nVE>.

73. Інтерв'ю Містеблустителя Київської Митрополичої кафедри митрополита Чернівецького і Буковинського Онуфрія "Церковній Православній газеті". – Режим доступу : <http://info.church.ua/2014/03/17/intervyu-misteblyustitelya-kijivskoj-mitropolichoji-kafedri-mitropolita-cherniveckogo-i-bukovinskogo-onufriya>.

74. Історія релігії в Україні : Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Т-во "Знання", КОО, 1999. – 735 с.

75. Історія релігій в Україні: У 10-ти т. // Редкол. : А. Колодний (голова) та ін. – К., 1996-2004. – Т.10 Релігія і Церква років незалежності України (за ред. проф. А. Колодного). – Київ-Дрогобич : Коло, – 2003. – 616 с.

76. Іщенко Ю. Парадокси толерантності / Ю. А. Іщенко // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 127 – 130.

77. Іщенко Ю. Толерантність як філософсько-світоглядна проблема / Ю. А. Іщенко // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 4. – С. 44 – 56.

78. Іщук Н. В. Соціальна адаптація православ'я: філософський аналіз : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. "Соціальна філософія та філософія історії" / Н. В. Іщук ; Національний авіаційний ун-т. – К. : Б.в., 2007. – 16 с.

79. Кальной И. И. Философия для аспирантов: Учебник [3-е изд., стер.] / И. И. Кальной, Ю. А. Сандулов. – СПб. : Лань, 2003. – 512 с.

80. Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов / И. Кант. – СПб. : Наука, 1995. – 528 с.

81. Кант И. Сочинения : в 6-ти т. Т. 4. Ч. 2. / ред. В. Ф. Асмус / И. Кант, под. общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. – М. : Мысль, 1965. – 478 с.

82. Карпенко О. Релігійна карта світу: як вірують сім мільярдів? / О. Карпенко // Церковна православна газета. – № 21 (295). – 2011. – листопад. – С. 2 – 4.

83. Каспер Вальтер, кардинал. Свобода віросповідання та національно-культурна ідентичність // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми : Науковий щорічник / За заг. ред. А. Колодного і М. Бабія. – К., 2002. – С. 5 – 8.

84. Кирюшко М. Діалог мусульман і християн як складова гармонійних міжконфесійних взаємовідносин / М. І. Кирюшко // Актуальні питання міжконфесійних взаємовідносин в Україні : зб. наук. мат. / заг. ред. В. Андрущенко, В. Бондаренка, М. Заковича. – К., 2005. – С. 80 – 86.

85. Кисельов О. Особливості православного екуменізму / О. С. Кисельов // Українське релігієзнавство. – 2006. – №2. – С. 38 – 46.

86. Кисельов О. Толерантність як основа екуменічних відносин / О. С. Кисельов // Актуальні питання міжконфесійних взаємовідносин в Україні : зб. наук. мат. / заг. ред. В. Андрущенко, В. Бондаренка, М. Заковича. – К., 2005. – С. 72 – 75.

87. Кисельов О. Феномен екуменізму в сучасному християнстві / О. С. Кисельов ; Нац. акад. наук України, Від-ня релігієзнавства Ін-ту філос. ім. Г. С. Сковороди та ін. – К. : НПУ, 2009. – 132 с.

88. Кияк С. Проблеми державно-конфесійних відносин, релігійної свободи та гідності людини в контексті Другого Ватиканського Собору / С. Кияк // Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору. Науковий збірник. – К. : УАР, 2013. – С. 46 – 56.

89. Кіпрський документ: єдності ще немає, але примирення вже можливе // Католицький вісник. – № 21 (474), 6 червня 2010. – С. 4 – 9.

90. Климов В. Міжконфесійні відносини у формах їх вияву / В. Климов // Релігійна панорама. – 2006. – № 12. – С. 42 – 46.

91. Клімчук І. Протиріччя між традиціоналізмом та реформізмом у контексті формування релігійної ідентичності / І. Клімчук // Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору. Науковий збірник. – К. : УАР, 2013. – С. 381 – 389.

92. Кобетяк А. Гармонізація міжконфесійних відносин в Україні на засадах толерантності / А. Р. Кобетяк // Науковий діалог "Схід-Захід" : Матеріали II Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (м. Бахчисарай, 12 жовтня 2013) : у 4-х частинах. – Д. : Вид-во "Інновація", 2013. – ч. 1. – С. 44 – 47.

93. Кобетяк А. Іслам в Україні: реалії співіснування / Андрій Кобетяк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Вип. 4 (76). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 29 – 33.

94. Кобетяк А. Принципи формування української моделі державно-церковних відносин / А. Р. Кобетяк // Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії : Матеріали II Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю / Редкол. Ю. Боришицький, О. Чернецька, С. Українець. – Рівне, 2013. – С. 144 – 147.

95. Кобетяк А. Толерантизация и императив диалога в реалиях украинской конфессиональной жизни / А. Кобетяк // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – № 1 (166). – Гродно, 2014. – С. 120 – 126.

96. Кобетяк А. Трансформація конфесійної структури українського суспільства та ризики міжцерковних конфліктів / Андрій Кобетяк // Філософія та політологія в контексті сучасної культури. – Випуск № 7. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 95 – 100.

97. Коваadlo Г. Толерантність як людська чеснота і вимога самообмеження // Мультиверсум. – 2011. – № 9 (197). – С. 27 – 35.

98. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія / М. А. Козловець. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.

99. Колодний А. Іслам в його українському контексті: актуальність і проблеми дослідження / А. Колодний // Українське релігієзнавство. – К., 2004. – № 3-4 (31-32). – С. 5 – 10.

100. Колодний А. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А. Колодного, П. Яроцького. – К.: "Знання", КОО, 1999. – 735 с.

101. Колодний А. Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні / А. Колодний // Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні: наук. Щорічник / За заг. ред. А. Колодного, М. Бабія. – К., 2005. – С. 23 – 28.

102. Колодний А. Поліконфесійність України – умова необхідності релігійної толерантності // Толерантність: сфера міжконфесійних відносин: Релігієзнавчий аналіз / А. М. Колодний (наук. ред.), Л. О. Филипович (упоряд. авт. передмови). – К., 2004. – 190 с.

103. Колодний А. Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки і прогнози (тематична збірка вибраних статей і тез) / А. Колодний. – К., 2009. – 450 с.

104. Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій відновить свою роботу // Сайт інституту релігійної свободи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_34%3Aua&Itemid=61&lang=uk.

105. Комісія по діалогу з УПЦ КП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/interchurch_relations/57831.

106. Комюніке засідання Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій від 3 квітня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2014/komyunike-zasidannya-vseukrajinskoji-radi-cerkov>.

107. Концепція національного виховання // Освіта. – 1994. – 26 жовтня. – С. 5 – 12.
108. Конфесійне багатоманіття України в контексті її духовного і національного відродження : Наук. збірник / За ред. А. Колодного і А. Гудими. – Київ–Тернопіль, 2007. – 213 с.
109. Концепція екуменічної позиції Української Греко-Католицької Церкви // Людина і світ. – 2000. – № 7. – С. 36 – 42.
110. Кохановский В. Философия и методология науки : Учебник для высших учебных заведений / В. Кохановский. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 576 с.
111. Кремень В. Толерантність як імператив мультикультурного світу / В. Кремень // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 7 – 10.
112. Кржевов В. Взаимоотношения государства и Церкви в современной России / В. Кржевов // Философские науки . – 2011. – № 2. – С. 26 – 42.
113. Крисаченко В., Степико М., Мостяев О., Теслюк С., Андрос Є. Україна: крок у ХХІ століття (соціально-політичний аналіз) / Національний ін-т стратегічних досліджень при Адміністрації Президента України; Інститут філософії НАН України / В. С. Крисаченко (відп.ред.). – Київ–Луцьк, 2002. – 288 с.
114. Кубійович В. Національні відносини в різних частинах України // Енциклопедія українознавства / В. Кубійович. – К, 2006. – С. 167 – 176.
115. Кураев А. "Диктатура толерантности". Протоиерей Андрей Кураев о нашем будущем и настоящем // Церковь в мире людей / Информационный блог. – Режим доступа : <http://pravsiberia.ru/diktatura-tolerantnosti-protodiakon-andrej-kuraev-o-nashem-budushhem-i-nastoyashhem>.
116. Лекторский В. Эпистемология классическая и неклассическая / В. А. Лекторский. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.

117. Лекторський В. Єдність світу і розмаїття культур: Матеріали круглого столу українських та російських філософів / В. Лекторський // Філософська думка. – 2011. – № 4. – С. 6.

118. Лекторский В. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторський // Вопросы философии. – 1997. – №11. – С. 46 – 54.

119. Локк Дж. Опыт о веротерпимости // Сочинения в трех томах: Т.3. – М. : Мысль, 1988. – 668 с. – (Филос. Наследие. Т.103). – С. 66 – 90.

120. Локк Дж. Послание о веротерпимости // Сочинения в трех томах: Т.3. – М. : Мысль, 1988. – 668 с. – (Филос. Наследие. Т.103). – С. 91 – 134.

121. Лубський В. Проблема війни і миру в контексті віроповчальних систем основних релігій світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук: спец. : 09.00.11 – Релігієзнавство / В. І. Лубський. – НАН України. – К., 1997. – 46 с.

122. Лука Крымский, святитель. Евангельское злато. Беседы на Евангелие // святитель Лука Крымский. – Изд 2. – М. : "Издательство сестричества во имя Святителя Игнатия Ставропольского", 2011. – 436 с.

123. Магда Є. Виклики політичного ісламізму та ісламського тероризму на зламі біполярної системи міжнародних відносин. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvu/PSF/2009_12/Magda.pdf.

124. Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Українська асоціація релігієзнавців / За заг. ред. Л. О. Филипович і О. В. Горкуші. – К. : Самміт-Книга, 2014. – 656 с.

125. Малинка Ю. Толерантність як цінність соціокультурної системи в глобалізованому суспільстві / Ю. Малинка // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року) : зб. матеріалів / за заг. ред. П. Ю. Сауха. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 244 – 247.

126. Марчишак А. Р. Трансформація православ'я в глобалізованому світі: пострадянський контекст : дис... канд. філос. наук: 09.00.11.

"Релігієзнавство" / А. Р. Марчишак ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2007. – 194 с.

127. Межуєв В. Матеріали круглого столу українських та російських філософів : Єдність світу і розмаїття культур / В. Межуєв // Філософська думка. – 2011. – № 4. – С. 100.

128. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах // Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин // Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: "Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку" 8 лютого 2011р. – К. : Центр Разумкова, 2011. – С. 63.

129. Митрополит Онуфрій: То, что происходит сейчас – испытание нашей любви к Богу и ближнему : интервью Журналу Московской Патриархии. – Режим доступа : <http://news.church.ua/2014/03/13/mitropolit-onufrij>.

130. Міжконфесійна Рада Криму "Мир – дар Божий" // Релігійна панорама. – 2004. – № 5. – С. 3 – 4.

131. Місцєблюститєль Київської Митрополичої кафедри очолив засідання Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. – Режим доступу : <http://news.church.ua/2014/04/03/misceblyustitel-kijivskoj-mitropo-lichoji-kafedri-ocholiv-zasidannya-vseukrajinskoji-radi-cerkov-i-religijnix-organizacij>.

132. Міщук М. Екуменізм у поглядах ієрархів Української греко-католицької церкви / М. Міщук // Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору. Науковий збірник. – К. : УАР, 2013. – С. 45 – 47.

133. Множинська Р. Станіслав Оріховський про релігійну толерантність / Р. Множинська // Українське релігієзнавство. – 2004. – № 2. – С. 68 – 79.

134. Мчедлов М. Религиозная идентичность. О новых проблемах в междивилизационных контактах. / М. П. Мчедлов // Социологические исследования. – 2006. – № 10. – С. 33 – 40.

135. Музичка І., отець. Християнство в житті особи і народу : вибрані твори / І. Музичка ; [упоряд. А. Колодний]. – К. : [б. в.], 1999. – 387 с.
136. Муратова Э. Политологический анализ возрождения ислама в Крыму / Э. Муратов // Ислам і Україна, – К.: Ансар Фаундейшн, 2005. – С. 175 – 215.
137. Наказ № 86 Про відзначення міжнародного дня толерантності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib5.podelise.ru/docs/59600/index-10318.html>.
138. Недзельська Ю. К. Норми життя православного мирянина та їх трансформація за умов секуляризованого суспільства: в контексті сучасних українських реалій (релігієзнавчий аналіз) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.11 "Релігієзнавство / Ю. К. Недзельська ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2009. – 18 с.
139. Никонова С. Логические основания толерантности / С. Никонова // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 147 – 154.
140. Новая философская энциклопедия [в 4 т.] – Ин-т филос. РАН / Ред. В. С. Степин, А. А. Гусейнов. – М. : Мысль, 2010. – Т. 2. – 634 с.
141. Новик В. (игумен Вениамин). Духовный смысл толерантности / В. Н. Новик // Религия и право. – 2003. – №2. – С. 10 – 12.
142. Новикова О. Формирование толерантности и межкультурной компетентности в глобализирующем мире / О. Новикова // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 55 – 56.
143. Огірко О. Християнсько-етичні засади толерантності / О. Огірко // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III

Міжнародна науково-теоретична конференція (19–20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 61 – 66.

144. Омарбекова С. Этические принципы толерантности в современном обществе / С. Омербекова // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 157 – 159.

145. Онуфрий, митрополит. То, что происходит сейчас – испытание нашей любви к Богу и ближнему: интервью Журналу Московской Патриархии. – Режим доступа : <http://news.church.ua/2014/03/13/mitropolit-onufrij>.

146. Орехова А. Проблемы религиозно-конфессиональной толерантности / А. Орехова // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 284 – 286.

147. Осинский И., Добрынина М. Толерантность и этнические отношения / И. Осинский, М. Добрынина // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 66 – 70.

148. Осипов А. Православное понимание экуменизма // Православное понимание смысла жизни / А. И. Осипов . – К., 2001. – С. 228 – 229.

149. Основні принципи ставлення Російської Православної Церкви до інославія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russian-orthodox-church.org.ru>.

150. Офіційні делегації Помісних Православних Церков прибули до Італії для участі в урочистих заходах з нагоди інтронізації Папи Римського Франциска [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/article>.

151. Павленко П. Богословські підвалини міжконфесійного протистояння / П. Павленко // Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в

умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні : наук. щорічник / заг. ред. А. М. Колодного, М. Ю. Бабія. – К., 2005. – 168 с.

152. Палько І. Категорія "толерантність" історіографія проблеми / І. Палько // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: II Міжнародна науково-теоретична конференція (17-18 грудня 2009 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 17 – 20.

153. Паризька Хартія для нової Європи // Підсумковий документ Наради з безпеки і співробітництва в Європі, що відбулася в Парижі 21 листопада 1990. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_058.

154. Пісоцький В. Ідея толерантності в етиці Григорія Сковороди / В. Пісоцький // Людина і світ. – 1999. – №10. – С. 49 – 51.

155. Пісоцький В. Проблема толерантності в християнській етиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 – Релігієзнавство / В. П. Пісоцький. – К., 1998. – 18 с.

156. Политическая ситуация в Украине. рейтинги партий и политиков // офіційний сайт компанії Research & Branding Group. – Режим доступу : <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9018>.

157. Послання Предстоятелів Православних Церков (6-9 березня 2014 року, Фанар) // Українська Православна Церква: офіційний сайт. – Режим доступу : <http://church.ua/2014/03/10/poslannya-predstoyateliv-pravoslavnix-cerkov>.

158. Предко О. Психологія релігії як галузь гуманітарного знання : людиномірний контекст / О. І. Предко / Сучасна українська філософія : традиції, тенденції, інновації : Збірник наукових праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2011. – С. 193 – 203.

159. Представники різних віросповідань відзначили спільною конференцією День Толерантності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.11channel.dp.ua/news/dp/2011/11/16/19960.htm>.

160. Представники Української Православної Церкви беруть участь в Міжнародній конференції "Мистецтво співіснування християн" [Електронний

ресурс]. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/article/kiiv-yalta-predstavniki-ukraïnskoï-pravoslavnoï-tserkvi-berut-uchast-v-mizhnarodnii-konferen>.

161. Предстоятель Української Православної Церкви зустрівся з Головою УГКЦ Святославом (Шевчуком) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/ru/node/9821>.

162. Приймак Л. Правове регулювання державно-правових відносин в Україні / Л. Приймак // Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства : матеріали Міжн. наук-практ. Інтернет-конф. 28-29 травня 2014 р. / за заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 131 – 136.

163. Про державний Протокол та Церемоніал України // Указ Президента України № 746 від 22 серпня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/746/2002>.

164. Прокопчук Л. В. Трансформаційні процеси в православних конфесіях України в 90-ті роки ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Л. В. Прокопчук ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 17 с.

165. Пролеєв С. Матеріали круглого столу українських та російських філософів : Єдність світу і розмаїття культур / С. Пролеєв // Філософська думка. – 2011. – № 4. – С. 25 – 29.

166. Проректор КДАіС відбув для участі у Міжнародній конференції у Варшаві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/article>.

167. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства / Р. Процюк // Християнство в Україні на межі третього тисячоліття. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 79 – 80.

168. Пружинін Б. Матеріали круглого столу українських та російських філософів : Єдність світу і розмаїття культур / Б. Пружинін // Філософська думка. – 2011. – № 4. – С. 44 – 47.

169. Религиоведение: энциклопедический словарь / под ред. А. П. Забияко, А. Н. Красникова. – М. : Академический проект, 2006. – 1256 с.

170. Релігієзнавча наука років незалежності // Релігієзнавство України. В 2-х книгах. – Книга 2. / за ред. А. Колодного. – К. : УАР, 2010. – 258 с.
171. Релігієзнавчий словник / За ред. А. М. Колодного, В. І. Лубського та ін. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
172. Релігійна ситуація початку XXI століття // Релігійна панорама. – 2004. – № 5. – С. 3 – 4.
173. Релігійні організації в Україна (станом на 1 січня 1997 р.) // Релігійно-інформаційна служба України – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr1997>.
174. Релігійні організації в Україна (станом на 1 січня 2008 р.) // Релігійно-інформаційна служба України – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2008>.
175. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2012/47891>.
176. Релігійні організації в Україна (станом на 1 січня 2013 р.) // Релігійно-інформаційна служба України – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2013/51768>.
177. Релігійні організації в Україна (станом на 1 січня 2014 р.) // Релігійно-інформаційна служба України – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893>.
178. Релігійні організації в Україна (станом на 1 січня 2015 р.) // Релігійно-інформаційна служба України – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2015/58235>.
179. Релігійно-церковне життя України в умовах державної незалежності : матеріали, метод. рек. та прогр. до вивчення спецкурсу: для студ. істор. фак. / упоряд. О. О. Сморжевська. – К. : Знання України, 2004. – 34 с.
180. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин // Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: "Державно-

конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку" 8 лютого 2011р. – К. : Центр Разумкова, 2011. – 82 с.

181. Решетніков Ю. Правове регулювання діяльності релігійних організацій в Україні: стан і перспективи / Ю. Решетніков // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми :Науковий щорічник / За заг. ред. А. Колодного і М. Бабія. – Київ, 2002. – С. 92 – 96.

182. Решетніков Ю. Толерантність у контексті міжрелігійних відносин в Україні: нові можливості і нові виклики / Ю. Є. Решетніков // Актуальні питання міжконфесійних взаємовідносин в Україні : зб. наукових матеріалів / заг. ред. В. П. Андрущенко та ін. – К. : Світ Знань, 2005. – 174 с.

183. Решетніков Ю. Християнська єдність: пошук шляхів досягнення / Ю. Решетніков // Українське релігієзнавство. – 2001. – бюлетень 18. – С. 91 – 100.

184. Рибачук М. Національне відродження і релігія / М. Ф. Рибачук [та ін.] ; НАН України, Ін-т нац. відносин і політол. – К. : Асоціація "Україно", 1995. – 208 с.

185. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне / П. Рікер // Навколо політики. – К. : "Д.Л.", 1995. – С. 313 – 332.

186. Сааринен Р. Вера и святость: Лютеранско-православный диалог 1959-2002 гг. / Р. Сааринен. – Москва ; Краснодар : Издательство Библийско-Богословского института, 2003. – 398 с.

187. Саган О. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні / О. Н. Саган // Українське релігієзнавство. – 1999. – №12. – С. 94 – 105.

188. Саух П. Мультикультурализм: блеск теории и практическая несостоятельность проекта в дискурсе реальных процессов межкультурного взаимодействия / П. Саух // Политика – ценности – интересы : VIII Конференция Философов Славянских Стран (21–24 VI 2012). – Ивонич, 2012. – С. 64.

189. Саух П. Сучасні виклики глобалізованої епохи: суспільство і церква в пошуках відповідей / П. Саух // Україна і Ватикан: до і

після Другого Ватиканського Собору. Науковий збірник. – К. : УАР, 2013. – С. 19 – 27.

190. Саух П. // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Матеріали засідання "круглого столу" від 29 травня 2007 р. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2007. – С. 6 – 8.

191. Саух П. Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності / П. Саух // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 3 – 5.

192. Саух П. Україна на межі тисячоліть: трансформація духу і випробування національним буттям / П. Саух. – Рівне, 2001. – 219 с.

193. Саух Ю. // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Матеріали засідання "круглого столу" від 29 травня 2007 р. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2007. – С. 86 – 87.

194. Свобода релігії і міжрелігійних діалог: глобальні виміри й локальні вияви // Релігійна свобода : Науковий щорічник. – № 16. – К., 2011. – 309 с.

195. Свобода совісті і віросповідань : Збірник міжнародних, європейських та українських правових документів / За ред. М. Бабія. – К., 2006. – 186 с.

196. Семчич М. Суспільно значуща роль Церкви в сучасних державотворчих процесах / М. Семчич // Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства : матеріали Міжн. наук-практ. Інтернет-конф. 28-29 травня 2014 р. / за заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 25 – 38.

197. Сіман О. Становлення та розвиток толерантності в етноконфесійних відносинах сучасної України : дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філ. наук: спец. 09.00.11 / О. Сіман. – К., 2010. – 195 с.

198. Сіман О. Сутність толерантності: філософсько-світоглядний аналіз / О. М. Сіман // Науковий часопис Національного педагогічного

університету імені М. П. Драгоманова. – (Серія № 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія): зб. наук. праць. – К.: Вид-во ім. М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 12 (25). – С. 138 – 145.

199. Сіман О. Феномен толерантності: генезіс, еволюція, спроби концептуалізації / О. М. Сіман // Гілея (науковий вісник): зб. наук. праць. – К.: Вид-во УАН ТОВ "НВП "ВІР". – 2009. – Вип.24. – С. 233 – 239.

200. Словник української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. – Том 4. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – С. 257.

201. Соколовський О. Соціальна складова державного регулювання діяльності антитринітарних церков в Україні / О. Соколовський // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності : III Міжнародна науково-теоретична конференція (19 – 20 травня 2011 року) : зб. матеріалі / за заг. ред. П. Ю. Сауха – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 262 – 264.

202. Советский энциклопедический словарь : ок. 80 000 слов / Ред. А. М. Прохоров. – 2-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 1600 с.

203. Соловйов Е. Толерантність як новоєвропейська універсалія // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти доби. – К.: Політична думка, 1997. – 115 с.

204. Ставцева О. Класическое обоснование толерантности и его пределы / О. Ставцева // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 177 – 181.

205. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX–перша половина XX ст.): [монографія] / Н. Г. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ-ППФ "Ліста-М". – 2003. – 480 с.

206. Табачковський В. Г. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах / В. Г. Табачковський ; Ін-т філософії НАН України / – К.: Наук. думка, 2004. – 246 с.

207. Табачник Д. Національні меншини України : етнокультурний вимір : наукове видання / Д. В. Табачник, Г. Д. Попов, Т. І. Пилипенко. – К. : Етнос, 2007. – 152 с.

208. Тарнавський І. Толерантність чи любов? [Електронний ресурс] / І. Л. Тарнавський. – Режим доступу : <http://www.orthodoxia.org.ua/>.

209. Ткачук Л. Толерантність як фактор культури і безпеки сучасного українського суспільства / Л. Ткачук // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Матеріали "круглого столу" (29 травня 2007 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011 С. 40 – 43.

210. Толерантність міжконфесійних відносин: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. / Відділення релігієзнавства Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України ; Українська асоціація релігієзнавців / відп. ред. А. М. Колодний. – Запоріжжя : ЗДІА, 2008. – 140 с.

211. Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. Релігієзнавчий аналіз : збірник / Центр реліг. інформац. і свободи Укр. Асоц. релігієзнавців, Відділ. релігієзнавства ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Міжнар. фонд "Відродження" ; [упоряд., авт. передм. Л. О. Филипович]. – К. : [б. и.], 2004. – 189 с.

212. Толерантність: теорія і практика : Роздуми філософів і релігієзнавців. Міжнародні правові документи (витяги) / Центр реліг. інформації і свободи укр. асоц. релігієзнавців. – К. : [б. и.], 2004. – 125 с.

213. Толерантность в общественном сознании России // ЮНЕСКО, Фонд за выживание и развитие человечества, центр общечеловеческих ценностей, Российская Академия Естественных Наук. – 1996. – С. 116 – 117.

214. Толерантность / М. П. Мchedlov [и др] ; под общ. ред. М. П. Мchedlova ; Ин-т комплекс. соц. исслед. Рос. акад. центр "Религия в соврем. о-ве", Моск. гос. соц. ун-т. – Москва : Республика, 2004. – 414, [1] с.

215. Тульский М. Ислам в не исламском мире. – Режим доступа: www.ng.ru/ideas/2001-09-29/7_islam.html.

216. Тульчинский Г. Национальная идентичность и социально-культурные технологии ее формирования / Г. Тульчинский // Философские науки. – 2011. – № 7. – С. 23 – 28.
217. У державному комітеті у справах релігій: Офіційний вісник // Людина і світ. – 1998. – №№ 5-6. – С. 29 – 36.
218. У світі кожні 5 хвилин вбивають за віру християнина / Релігійно-інформаційна служба України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/all_news/world_news/44817.
219. Україна релігійна. Колективна монографія. Книга перша: Стан релігійного життя України / гол. ред. А. Колодний. – К., 2008. – 436 с.
220. Українську помісну церкву починають створювати з Рівненщини // Рівне вечірнє. – № 83. – С. 3 – 5.
221. Уолцер М. Про толерантність / М. Уолцер : пер. з англ. М. Лупішко. – Х. : Видавнича група "РА Каравела", 2003. – 148 с.
222. Упередження щодо євреїв і мусульман у Європі зростає. Звіт американського інституту дослідження громадської думки Pew Research Center у рамках проекту "Pew Global Attitudes Project", вересень 2008 року. – Режим доступу : <http://>

226. Филипович Л. Міжнародний досвід міжрелігійного діалогу і Україна / Л. Филипович // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – К., 2005. – № 9. – С. 141 – 151.

227. Филипович Л. Українські візії релігійної свободи і національної ідентичності / Л. Филипович // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми : Науковий щорічник / За заг. ред. А. Колодного і М. Бабія. – Київ, 2002. – С. 30 – 33.

228. Філософія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада; [за заг. ред. С. П. Щерби]. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.

229. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди ; [редкол.: В. І. Шинкарук (голов. ред.) [та ін.] ; наук. ред.: Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук]. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.

230. Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В. І. Шинкарука та сьогодення (до 80-ліття від дня народження). Частина 1. // Зб. наук. праць. Філософські діалоги 2010. – К., 2010. – 316 с.

231. Форсова В. О религиозных корнях толерантности / В. В. Форсова // Социологические исследования. – 2004. – № 1. – С. 54 – 61.

232. Фрицханд М. Проблема толерантности в этике // Методологические проблемы исследования социалистической морали и нравственного воспитания. – М., 1987. – 143 с.

233. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – [Сост. и пер. с нем. и комент. В. В. Бибихина]. / М. Хайдеггер. – Спб. : Наука, 2007. – 620 с.

234. Хома О. Філософські культури: терпимість, толерантність і визнання / О. Хома // Єдність світу і розмаїття культур: Матеріали круглого столу українських та російських філософів // Філософська думка. – 2011. – № 4. – С. 76 – 89.

235. Хонстантинов В. Навігатор – від згоди до злагоди / В. Хонстантинов // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності:

III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 185 – 187.

236. Християнство і проблеми сучасності : науковий збірник : до 200-річчя Різдва Христового / Укр. асоц. релігієзнавців, Держ. комітет України у справах релігій, Відділ. релігієзнавства ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України ; [редкол. А. М. Колодний [та ін.]]. – Київ : [б. в.], 2000. – 218 с.

237. Християнсько-мусульманський діалог в контексті євроатлантичних прагнень України [Текст] : зб. наук. матеріалів / Державний департамент у справах релігій ; відп. ред. Г. І. Волинко [та ін.]. – К. : [б. в.], 2006. – 96 с.

238. Чернушко І. Формування нового вектору державно-конфесійних відносин в Україні / І. Чернушко // Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства : матеріали Міжн. наук-практ. Інтернет-конф. 28-29 травня 2014 р. / за заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 121 – 125.

239. Чорноморець Ю. Божа справедливість і людська відповідальна свобода у часи суспільних криз // Богослов'я перед лицем майдану : тези круглого столу. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/24635-bozha-spravedlivist-i-lyudska-vidpovidalna-svoboda-u-chasi-suspilnix-kriz.html>.

240. Шевців І., отець. Християнська Україна : вибрані твори / І. Шевців ; упоряд. і наук. ред. А. Колодний. – Київ – Дрогобич : Коло, 2003. – 468 с.

241. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) : [монографія] / О. В. Шуба. – К. : Криниця, 1999. – 424 с.

242. Шугаєва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації: Монографія / Л. М. Шугаєва. – Рівне, 2007. – 320 с.

243. Щербань М. протоієрей. Історико-канонічний аналіз основних моделей церковно-державних відносин: богословський та історіософський аспекти / М. Щербань // Держава і Церква: форми взаємодії в умовах

трансформації українського суспільства : матеріали Міжн. наук-практ. Інтернет-конф. 28-29 травня 2014 р. / за заг. ред. проф. В. І. Докаша. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 125 – 130.

244. Юраш А. Церкви та релігійні організації України після Майдану: традиційні та модерні тренди / А. Юраш // Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства : матеріали Міжн. наук-практ. Інтернет-конф. 28-29 травня 2014 р. / за заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 171 – 184.

245. Якубович М. М. Ісламофобія [Електронний ресурс] / М. М. Якубович, О. Бездітько // Іслам в Україні. – Режим доступу : http://islam.in.ua/15/ukr/full_articles/19/visibletype/1/index.html.

246. Яннарас Х. Церковь в посткоммунистической Европе / Христос Яннарас // Церковь и время. – 2004. – № 3 (28). – С. 81 – 106.

247. Ярмусь С. Роль вісі духовної орієнтації в християнізації українців / С. Ярмусь // Українське релігієзнавство. – № 65. – К., 2013. – С. 165 – 172.

248. Яроцький П. Об'єднані єдиною долею українського народу: (Українське православ'я і греко-католицизм) / П. Яроцький // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні : Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 28-30 вересня 1994 р. – К. : Право, 1996. – С. 19 – 24.

249. Яроцький П. Православно-католицький діалог в контексті східної політики Ватикану / П. Яроцький // Релігійна свобода. Теоретичні і практичні виміри оптимізації міжконфесійних відносин. – К., 2008. – С. 97 – 103.

250. Яроцький П. Православно-католицькі відносини і проблеми їх толерантизації / П. Яроцький // Релігійна панорама. – 2010. – № 12. – С. 60 – 61.

251. Яроцький П. Релігієзнавство : Підручник / П. Л. Яроцький. – К. : Кондор-Видавництво, 2013. – 442 с.

252. Ястребцева А. Этика глобализации и толерантность в контексте проблем образовательной политики / А. Ястребцева // Философские науки . – 2012. – № 8. – С. 120 – 132.

253. Ященко В. Еволюція державно-церковних відносин в Україні : дис... канд. філос. наук: 09.00.06. "Історія філософії" / В. А. Ященко ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 1993. – 150 с.

254. Banchoff Thomas F. Democracy and the new religious pluralism. – Oxford; New York : Oxford University Press, 2007. – 236 p.

255. Beach B. Evangelism and proselytism – religious liberty and challenge of ecumenism // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми : Науковий щорічник / За заг. ред. А. Колодного і М. Бабія. – К., 2002. – С. 41 – 47.

256. Bella R. The Broken Convenan: American Civil Religion in Time of Trial. – New-York, 1975. – P. 2 – 4.

257. Clarke Steve, Powell Russell, Savulescu Julian. Religion, Intolerance, and Conflict: A Scientific and Conceptual Investigation. – Oxford University Press, 2013. – 239 p.

258. Foner Nancy. The Dutch Dilemma: Religion, Integration, and the Crisis of Tolerance // Sociological Forum Volume 23. – June 2008. – Issue 2. – P. 407 – 413.

259. Hofmann, Murad. The protection of religious minorities in islam. – Bahrain : Discover islam, 1998. – 12 p.

260. Knippenberg Hans. The political geography of religion: historical state-church relations in Europe and recent challenges // West European Politics. – 2003. – Volume 26. – Issue 1. – P. 35 – 49.

261. Madeley John T. S. Church and State in Western Society: Established Church, Cooperation and Separation // Journal of Contemporary Religion. – 2013. – Volume 28. – Issue 3. – P. 531 – 533.

262. Monsma Stephen V., Soper Christopher J. The Challenge of Pluralism: Church and State in Five Democracies // GeoJournal. – December 2006. – Volume 67. – Issue 4. – P. 253 – 265.

263. Nammour Jihad. State and Religion. Comparing Cases of Changing Relations : A conference report // With original contributions by Dominik Hanf, Albert Peter Rethmann and Franz Msgnis-Suseno. – Beirut, 2011. – 163 p.

264. PollackDetlef, Pickel Gert. Church-State Relations and the Vitality of Religion in European Comparison // Church and Religion in Contemporary Europe.– (2009).– № 48. – P. 145 – 166.

265. Religious Tolerance [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.religioustolerance.org/determine/term.htm>.

266. Riedel Sabine. Models of Church-State Relations in European Democracies // Journal of Religion in Europe. – 2008. – Volume 1. – Issue 3. – P. 251 – 272.

267. Rhys H. Williams. Civil Religion and the Cultural Politics of National Identity in Obama's America // Department of Sociology Loyola University Chicago. – Chicago, 2012. – 253 p.

268. Roccas S., Schwartz Shalom H. Church-State Relations and the Association of Religiosity with Values: A Study of Catholics in Six Countries // Cross-Cultural Research. – 1997. – November. – № 4. – P. 356 – 375.

269. Sandberg Russell. Church-State Relations in Europe: From Legal Models to an Interdisciplinary Approach // Journal of Religion in Europe. – 2008. – Volume 1. – Issue 3. – P. 329 – 352.

270. Sieny, Saeed Ismaeel Dr. Muslim and non-Muslim Relation. – 2005. – 57 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.turntoislam.com/forum/showthread.php?t=75848>, free.

271. Tomka Miklos. Church, state and society in Eastern Europe Washington: The Council for Research in Values and Philosophy. – New York: Oxford University Press, 2011. – 421 p.

272. Ventura M. The Changing Civil Religion of Secular European – P. 947 – 961.

273. Wanner Catherine. Southern Challenges to Eastern Christianity: Pressures to Reform the State-Church Model // Journal of Church and State. – 2010. – № 52. – P. 644 – 661.